

Nagy István Attila

A szóra bírt mindenség

(Műelemzések, tanulmányok)

Lektorálta: dr. Katona Béla

**Nyíregyháza
1996**

TARTALOM

A szóra bírt mindenség

(József Attila: Óda)

„Hideg csillagok égnék...”

(A csillag József Attila verseiben)

Kis János tragédiája

A tügyi fájdalom csöppje

(Móricz Zsigmond: Judith és Eszter)

Duna mentén

Váci Mihály esztétikai nézetei

A teljességre vágyó szerelem

(Váci Mihály: Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?)

A szegények hatalma

(Találkozás Váci Mihály verseivel)

Viaskodó hősök

(A regényíró és novellista Sipkay Barna)

Vizsga előtt és után

(Férfiszemléletű irodalom a nyolcvanas években)

Félkenyér csillag

(Ratkó József költészete)

A történelem faggatása

(Válaszok a „lenni vagy nem lenni” kérdésére)

A parabolától a regényig

(Kurucz Gyula pályája)

A valóság tükörcserepei

(Osztóján Béla portréja)

A némaság könyve után

(Bari Károly költészetéről)

A szóra bírt mindenség (József Attila: Óda)

*Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
istennek tégedet felellek.*

(József Attila: Áldalak búval, vigalommal)

Kevés olyan levél született a magyar irodalomban, mint amelyet József Attila írt 1933. január 28-án Babits Mihálynak. A levél - konkrét tárgyán kívül - azt is kifejezi, hogy a költő erkölcsi elégtételt kínál a megbántott mesternek:¹

„Igen tisztelt Uram!

Körülményeim arra kényszerítenek, hogy megkérjem Önt, mint a Baumgarten Irodalmi Alapítvány gondnokát, legyen segítségemre az Alapítvány anyagi erejével. Kérésem okát - szinte a költői szemérem maradványa nélkül - a következőképpen vélem előadhatónak.

Feleségemmel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk. Ellenőrizhető adat: az Írók Gazdasági Egyesülete ebéd gyanánt egy kávé és egy zsömlét utalt ki számomra a Club kávéházban, ezt a segítséget hónapokon át igénybe vettem, azonban ez év jan. 1-jével ez megszűnt. Feleségem házimunkák fejében rokonoknál ebédelt. Ez már kínossá vált.

»Jövedelmem« ez évben 15. tizenöt pengőt tett ki. Ezt az összeget - mint a kávé - az I. G. É.-től kaptam.

Majdnem minden holmink - beleértve az ágyneműt is! - zálogban van. Lakbérhátralék miatt aggódnom kell és féltенem azt a barátságtalan szoba-konyhát, amelyben még lakunk. Szeptember 8. óta nem tudtam villanyszámlát fizetni. Ma kaptam négy havi áramfogyasztásról szóló p. 19,35-t kitevő egyesített számlát, amelyet hétfőig - ma szombat van - ki kellene fizetnem, különben nem kapok világítást.

Nem fűtünk. Nincs cipőm. Azaz egy 43-as, gombos, betétes lakkcipőben járok. 39-es lábam van. Szobánk ajtajának kilincse fél éve le van törve.

Nem takart seb kell, hanem festett vérzés - mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk. Az igazság az, hogy pl. tegnap este vacsora és cigaretta nélkül lévén, olyan száraz kenyérdarabokat szopogattam, amelyet a feleségem prézlinek rakott el régen. Tartozom azzal, hogy nem az éhség vitt erre, hanem a cigarettahiány. Az éhséget megszoktam.

Megszoktam. Hogy miért ezt a pillanatot választom ki, hogy a kissé keserű pohár után nyúljak? Egy hétig majdnem negyven fokos lázban feküdtem. Egyetlen közönséges keskeny díványunk van, azon alszunk ketten. Lázas beteg mellett, vele egy takaró alatt aludni, kevés a szerelem. Feleségem a földön csinált fekhelyet magának, derékaljul összehajtott egy pokrócot, és kabátokkal takaródzott. Mire a lázam 38 alá csökkent, a feleségemnek volt 39. Ő feküdt a díványra és én a földre. Most nap mint nap az fekszik a díványon, aki rosszabbul van. Aki lázasabb, aki jobban köhög, vagy aki jobban izzad. - És így tovább.

Nagyon sajnálom, hogy Öntől, akit megbántottam, pénzt kell kérnem. Nagyon sajnálom ezt a festett vérzést is.

Kérem, fogadja tiszteletem kifejezését.

József Attila”²

Rosszul kezdődik tehát ez az esztendő. S a személyes sors tragikus buktatóin kívül a kor társadalmi viszonyai is súlyos fordulatokat ígérnek. A költészetét, személyét ért támadások, a megnemértettség, az alaptalan vádaskodások, „az elvaduló csahos” harapásai emberi-költői válsággal fenyegetnek. Már-már a semmi partjaira ér, a reménytelenség, a hiábavalóság görcsei szorongatják. S ha a versek számát tekintjük, mintha valóban egy hallgatási periódust konstatálhatnánk. De az alig egy tucatnál több vers között olyan szintézisteremtő alkotások vannak, mint a *Téli éjszaka*, *A város peremén*, az *Óda*, az *Elégia*. A mi szempontunkból most az oly sokszor elemzett (s teljességgel sohasem megfejtendő) *Óda* az érdekes. A költemény eddigi legteljesebb vizsgálata *Fülöp Lászlótól*³ való, de nagyon érdekes - még ha az alapkoncepció kissé vitatható is - *Levendel Júlia* és *Horgas Béla*⁴ elemzése. A vers motívumrendszeréről *Tamás Attila*⁵ írt tanulmányt. Értékes szempontokkal, megfigyelésekkel gazdagította a versről való ismereteinket a róla kibontakozott vita a *Kortárs* hasábjain.⁶

ÓDA

1

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.*

*Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz -
idesereglik, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

*Nézem a hegyek sörényét -
homlokod fényét
villantja minden levél.
Az úton senki, senki,
látom, hogy meglebbenti
szoknyád a szél.
És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccentni hajad,
megrezzenni lágy emlőidet és
- amint elfut a Szinva-patak -
ím újra látom, hogy fakad
a kerek fehér köveken,
fogaidon a tiúndér nevetés.*

2

*Óh mennyire szeretlek téged,
 ki szóra bírtad egyaránt
 a szív legmélyebb üregeiben
 cseleit szövő, fondor magányt
 s a mindenséget.*

*Ki mint vízesés önön robajától,
 elválsz tőlem és halkan futsz tova,
 míg én, életem csúcsai közt, a távol
 közelében, zengem, sikoltom,
 verődve földön és égbolton,
 hogy szeretlek, te édes mostoha!*

3

*Szeretlek, mint anyját a gyermek,
 mint mélyüket a hallgatók vermek,
 szeretlek, mint a fényt a termék,
 mint lángot a lélek, test a nyugalmat!
 Szeretlek, mint élni szeretnek
 halandók, amíg meg nem halnak.*

*Minden mosolyod, mozdulatod, szavad
 őrzöm, mint hulló tárgyakat a föld.
 Elmémbe, mint a fémbe a savak,
 ösztöneimmel belemartalak,
 te kedves, szép alak,
 lényed ott minden lényeket kitölt.
 A pillanatok zörögve elvonulnak,
 de te némán ülsz fülemben.
 Csillagok gyúlnak és lehullnak,
 de te megálltál szememben.
 Ízed, miként a barlangban a csend,
 számban kihűlve leng
 s a vizes poháron kezed,
 rajta a finom erezet,
 föl-földereng.*

4

*Óh, hát miféle anyag vagyok én,
 hogy pillantásod metsz és alakít?
 Miféle lélek és miféle fény
 s ámulatra méltó tünemény,
 hogy bejárhatom a semmiség kódén
 termékeny tested lankás tájait?*

*S mint megnyílt értelembe az ige,
 alászállhatok rejtelseibe!...
 Vérköreid, miként a rózsabokrok,
 reszketnek szüntelen.*

*Viszik az örök áramot, hogy
orcádon nyíljon ki a szerelem
s méhednek áldott gyümölcse legyen.*

*Gyomrod érzékeny talaját
a sok gyökerecske át meg át
hímezi, finom fonalát
csomóba szőve, bontja bogját -
hogy nedűid sejtje gyűjtse sok raját
s lombos tüdőd szép cserjéi saját
dicsőségüket susogják!
Az örök anyag boldogan halad
benned a belek alagútjain
és gazdag életet nyer a salak
a buzgó vesék forró kútjain!*

*Hullámozó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned,
tavak mozdulnak, munkálnak gyáarak,
sűrög millió élő állat,
bogár,
hinár,
a kegyetlenség és a jóság;
nap süt, homályló északi fény borong -
tartalmaidban ott bolyong
az öntudatlan örökkévalóság.*

5

*Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullnak eléd
ezek a szavak.
A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.
De szorgos szerveim, kik újjászülnék
napról napra, már fölkészülnek,
hogy elnémuljanak.*

*De addig mind kiált -
Kit kétezer millió embernek
sokaságából kiszemelnek,
te egyetlen, te lány
bölcső, erős sír, eleven ágy,
fogadj magadba!...
(Milyen magas e hajnali ég!
Seregek csillognak érceiben.
Bántja szemem a nagy fényesség.
El vagyok veszve, azt hiszem.
Hallom, amint fölöttem csattog,
ver a szívem.)*

(Mellékdal)

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is talállak,
talán kihűl e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)

Az *Óda* megszületése óta több mint fél évszázad telt el, s ahogyan távolodunk a keletkezés pillanatától, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá, hogy „a legnagyobb materialista szerelmi vers”.⁷ A huszadik századi ember vallomása csendül fel az *Ódában*, azé az emberé, aki a mindenséggel méri magát. Ami a verset a nagy szerelmi vallomásoktól megkülönbözteti az, hogy „tulajdonképpen a magányba sodródott ember hatalmas - modern - fohásza; roppant kíséret az egyedülségből való kioldódásra, az izoláció szétfeszítésére, az egyetemes érvényű azonosulásra.”⁸ A boldog, a beteljesült szerelem állapota helyett voltaképpen tehát a hiány énekel a versben. Olyan hiány, ami éppen ezáltal szüntethető meg, hogy nem sejtés, hanem felismert valóság.

Az *Óda* egyik lehangsúlyosabb vonása, hogy benne a költő az egyes ember legszemélyesebb érzelmeinek a megfogalmazásától eljut a létezés legátfogóbb értelmezéséig. Igaza van *Tamás Attilának*, amikor azt írja, hogy a „legszemélyesebb érzelmek kimondása szabadítja fel a világ egészéről szóló vallomást: a tájban, a természetben való spontán feloldódás élményétől az ámulás és a fájdalmas kérdés felkiáltásain át az élet egyetemes törvényeinek teljes magáévá tevéséig szinte az egész emberi én feltárul és megszólal itt”.⁹ A szerelemben önmagára is rádöbben az ember, lehetőségeire, korlátaira. József Attilát segíti kitörni a „modern elszigeteltség börtönrácsai közül”,¹⁰ a „szorongató külvilág” és „a társra vágyakozás”¹¹ pólusai között így válik ez az élmény, ez az érzés egyetlen lehetőséggé, menedékké. Belső szükségyszerűséggé tehát, igénnyé, amelyet - éppen a harmónia elérése érdekében - valamilyen szinten meg kell valósítani. Az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) 1933. évi júniusi „kongresszusa” kínálja ezt a lehetőséget, s a költőnek „szerencséje” van, élni is tud vele. Itt ismerkedik meg *dr. Szöllős Henrikné Marton Márta* művészettörténésszel. Az asszony szépségéről *Pátzay Pál* elragadtatással beszél: „Szebb nőt képzőművész létemre keveset láttam. Műveltsége, kelleme mellett ez a kivételes szépség egyszerűen nem maradhatott hatástalan senkire, aki a közelébe került.”¹² *Rajk András*nak a vers akarattalan műzsája így nyilatkozik: „József Attilával ezekben a napokban ismerkedtem meg. Megmondom teljes őszinteséggel: tudtam, hogy jeles költő, de hogy nagy költő, azt én akkor még nem tudtam. Néha beszélgettünk ezekben a napokban, műveltsége, egyéniségének érdekessége megfogott. Amolyan játékos, jelentéktelen udvarlás felül semmilyen szubjektív kapcsolatról nem beszélhetek. Mondhatom, nem álmodhattam, hogy ebből az ismeretségből vers szülessék.”¹³ A vers megírása után néhány nappal személyesen is felkereste őt a költő, de az asszony hüvös magatartása megértette a költővel: ódája hatástalan maradt.

Sokáig úgy tűnt, hogy a hirtelen fellobbant szerelem egyetlen versre ihlette a költőt. Pedig az *Az a szép, régi asszony* ennek az élmények három évvel későbbi megjelenése. A versről folyó vita résztvevőinek ez a nyilvánvaló tény elkerülte a figyelmét. *Szabolcsi Miklós*¹⁴ szerint a vers tárgya csak a mama lehet, *Lengyel József*¹⁵ *Szántó Juditra* gondol, *Tamás Attila* megfogal-

mazása szerint „nem is valamilyen szerelmi érzés újul meg a versben, hanem maga az emlékező magatartás jut benne nagy szerephez, a gyönyörködő szemlélődés mozzanata iránt érzett nosztalgia támad fel a sorok írójában.”¹⁶ Az, hogy *Az a szép, régi asszony* című versben az *Óda* ihletője bukkan fel ismét, felületes elemzéssel is igazolható. A költő emlékező magatartásán még három év után is átsüt az egykori szenvedély, az elragadtatás.

Jóllehet a múzsa személye szakmai műhelyekben ismertnek tekinthető, időről időre mégis megjelennek olyan írások, amelyekben egy ismeretlen asszonyról van szó. *Somlyó György* költői invencióban gazdag elemzésében például nem vesz tudomást erről a tényről.¹⁷ De a verset tárgyaló középiskolai tankönyvek is ismeretlen asszonyról, nőről beszélnek.

Az *Óda* kezdő mondata (*Itt ülök csillámló sziklafalon*) ugyanolyan indítás, mint sok más versében. Az ülő ember testtartása, helyzete a meditációra készülő emberé. Mintha *Rodin* Gondolkodóját látnánk: „a fej lehajlik és lecsüng / a kéz”. Megpihen, rendez, értékeli belső világát, szembenéz élményeivel, s annyit fogad be a külvilágból, amennyi abból harmonikusan, zavar nélkül beépülhet. Az *Óda* első részében a külső látvány és a belső látomás kettőssége hozza létre azt az állapotot, amely a második rész izgatott vallomásos alapjául szolgálhat. Amit néz a költő, az valóságosan létezik: a hegyek „sörénye”, a Szinva-patak, a holdfényben megcsillanó fehér kövek. Amit lát, azt a belső izgalom, nyugtalanság rajzolja: a szélben meglebbenő szoknya, a haj, az elővillanó, nevető fogsor. „Tündéri realizmussal” megrajzolt képek sorakoznak a kedves vacsora áhítatához. Elcsöndesül a táj. Tökéletes harmónia jön létre a táj és az ember között, és az emberben magában. A harmónia a bizonyosság hangjait erősíti, a szerelem túlrad a költőn, kivetül a környezetére is. Ezért a lehangsúlyosabb szó ebben a részben a: *látom*. Minden a kedvest, a szeretett nőt idézi. A vers tehát „a pillanatnyi, egyszeri és egyedi realitástól... indul. Impresszionista kép, semmit sem találni rajta, ami ne a közvetlenül látható valóság volna”,¹⁸ de azt is látnunk kell, hogy ez a valóság erősen átlényegített, érzellemmel telített. Ebben a reneszánsz tájban jelenik meg a kedves, de „csak a fantázia rajzolja a közelség képeit, a valóságos helyzet a társztalan egyedüliség állapota. A magányosság alap helyzete ez, innen hangzik föl a dallam, s terebélyesedik telt zengésű sokszólamú szimfóniává.”¹⁹ A költőből felszakadó *óh* sóhaj zuhatagot indít el: a vízesés ereje, képe szinte az egész versen végigvonul. A „föndör magány” hálójában vergődő ember, költő sokat köszönhet ennek a szerelemnek: újra kimondhatja önmagát. A vízesés robaját túlszárnyalva, a fortisszimóig felerősödve szólal meg az öröm, a költő *zengi, sikoltja*: „szeretlek, te édes mostoha!”

A túlradó érzés szavakat keres. A harmadik rész indító hasonlatai elsősorban konkretizálni akarnak: „*Szeretlek, mint anyját a gyermek, / mint mélyüket a hallgatag vermek, / szeretlek, mint a fényt a termék, / mint lángot a lélek, test a nyugalmat! / Szeretlek, mint élni szeretnek / halandók, amíg meg nem halnak.*” A költő számára a szerelem ugyanolyan törvény, mint a természeti létezőkre érvényes törvények, egyszerre biztosítja a szabadságot és nyújtja a kiszolgáltatottságot: „kikerülhetetlen bizonyosság, mint a hulló tárgyaknak a föld.”²⁰ A szerelemben egygyé olvad az értelem és a biológiai érzékiség, a szerelem az értelem dolga is! A „minden lényeket” kitöltő kedves iránti érzés az egyén számára az örökkévalóság egy darabja, a létezés értelme és csodája. A szerelemben az ember megszabadul léte véges voltától, túlléphet a téridő korlátain: „*Csillagok gyúlnak és lehullnak, / de te megálltál szememben.*”

Ami az egyes ember számára megismételhetetlen csoda, az nem más, mint objektivitásának következménye, anyagiságának eredménye. Nem véletlen, hogy az érzelmeit a fehér izzás hőfokán átélő költő az elragadtatás után gondolkodóba esik: „*Óh, hát miféle anyag vagyok én, / hogy pillantásod metsz és alakít?*” A negyedik rész az ember anyagiságának is himnusza. Megfogalmazza azt is, hogy csak így, csak ezáltal vagyunk képesek érzelmekre, szerelemre. Az *Óda* negyedik része a vers legvitatottabb eleme. „A vers - írja *Szabó Ede* - eddig sem állított

elénk holmi testetlen szerelmet, s eddig sem mozgott transzcendens régiókban. Itt azonban mintha már programszerűen akarna materialista lenni... Valami zavaró mégis van ebben a mikroszkopikus-biológiai szemléletben, s azt, hogy Az örök anyag boldogan halad benned a belek alagútjain - kissé már naturalistának érezzük... Problematikussá az teszi ezt a részt, hogy az ilyenfajta szemlélet, ami itt megnyilvánul, könnyen tévútra vezetheti egyes fiatal költőinket.(!) Az élet jelenségeinek ez a „bonctani” megvilágítása nagyon könnyen válhat öncélúvá, s végső fokon emberileg részvétlenné, atomizált, széthulló világképpé.”²¹ Fülöp László inkább funkciójában vizsgálja ezt a részt: „A hangütés mindjárt figyelmeztet, hogy az egyetemes élet himnuszát zengi a költő; nem a biológia, mint tudományos diszciplína érdekli, nem az emberi test részeinek naturális leírására vállalkozik. A rácsodálkozás ennél sokkal átfogóbb érvényű. A lét titkaiba pillant be, a viruló test szorgos lüktetésének szíveleven ritmusának átérzése az összhangzó mindenségben működő törvények, az általuk teremtett rend, s e rendben megnyilatkozó összefüggések felismeréséhez juttatja el.”²² Úgy véljük, hogy ennek a „költői fantáziával megírt anatómiának”²³ a funkcionális vizsgálata a döntő. Az *Óda* elemzőinek egy része eleve elutasítja ezt a részletet, mint költőietlent, túlzottan naturalistát, illúziórombolót stb. Ennek az az oka, hogy a részlethez elsősorban - olykor kizárólagosan - saját erkölcsi felfogásuk, ízlésük felől közelednek. Ezzel kapcsolatban írja *Bóka László*: „Adyt, ki még teljesen a régi világkép alapján ugyan, de újszerű nyíltsággal szól a test szexuális vonzalmairól, demorálisnak tartották. József Attilában mit is láthattak Ady vádolóit mást, mint merő amoralitást... Dehogy érezték meg, hogy a Gazdag Élet legszebb himnuszát olvassák!”²⁴

A fenti megjegyzések után úgy véljük, feltétlenül szólni kell az *Ódával* kapcsolatos vita egyik kérdéséről. A lényeg az: *eredeti alkotás-e* a vers vagy *Th. Mann* Varázshegyének lírai transzponálása? *Heller Ágnes* a Kortárs 1962. évi decemberi számában kijelenti: „valószínűtlen az, hogy egy átmeneti, nyomot sem hagyó kapcsolat tükre legyen olyan mű, melyet az érzés mélysége és pátosza mellett, illetve azzal együtt szerelem, élet és halál problémáinak gondolati feldolgozása jellemez. Ez csak úgy lehetséges, ha a futó élmény egy másik, nála erősebb gondolati élménnyel találkozott, ha a kettő egymásra rezonált, felerősítette egymás hatásait. Ez a másik - döntő - hatás *Thomas Mann* Varázshegyének művészi és eszmei világa volt.”²⁵

Heller Ágnes bizonyítékokat sorakoztat, amelyek érdekesek, izgalmasak, végiggondolásra ingerelnek, ott a baj, hogy előbb van meg a végkövetkeztetés, s csak utána jönnek a tételek. *Heller* az *Óda* negyedik részének anatómiai, biológiai mozzanatait egyenesen a Varázshegy *Hans Castropjának* szerelmi vallomásából eredezteti.

Érdemes idézni: „Ő, elbűvölő szerves szépség, mely nem áll sem kőből, sem olajfestékből, hanem élő, romlékony anyagból, telve az élet és rothadás lázas titkával! Nézd az emberi épület csodálatos szimmetriáját, a vállat, a csípőt, a mellen kétoldalt virító csecsbimbókat, a párosával elhelyezett bordákat, a köldököt a has lágyágának kellős közepén, a nemi szerv árnyékos sötétjét a combok között... Én istenségem, engedd szagolnom térdkalácsod illatát, ahol a bőr alatt az elmés berendezésű ízületi hártya választja kis síkos olaját! Engedd, hogy ajkammal hódolón érintsem az arteria femoralist, amely combod tövében ver, és lejjebb a tibia ütőérének két ágára oszlik! Engedd beszívnom pórusaid kipárolgását, megérintenem pehelyszőreidet, te vízből és fehérjéből alkotott s a sír anatómiájára szánt emberi kép, és engedd meghalnom, ajkammal ajkodon!”²⁶

Heller Ágnes számára csodálatra méltó ugyan a negyedik rész költőietlen tárgyának költőivé emelése, de szerintem erre a megoldásra csak egyetlen magyarázat képzelhető el: József Attila *Hans Castrop* helyzetébe képzelte magát. Hogy csak hasonlít egymásra a két részlet? Erre a *műfajkülönbség* ad magyarázatot. Hasonló eredményre jut nagy lélegzetű tanulmányában *Halász Előd* is.²⁷ Ha írásában - a végső összegzésben - óvatosan fogalmaz is a Varázshegy és

az Óda kapcsolatáról, elemzéséből kiderül, hogy József Attila tárgyának feldolgozásában *Thomas Mann* epikai modelljét alkalmazta, a lírai transzformációban átalakítva. Az érvek meggyőző erejűeknek látszanak, kérdés, vajon érdemes-e, szükséges-e az olvasmányélményeket és a valóságos élményeket az egyéniség rétegeitől leválasztani, kihámozni a költői felfogásból (az adottból, de az állandóan változóból) azokat az elemeket, amelyek e változásokat esetleg létrehívták. Minden ember szuverén világ, de réghalt őseink folytatása is - mondhatnánk közhelyszerűen. Kigyűjthetnénk filológusi szorgalommal a világirodalom remekműveiből különféle részleteket, s érvelhetnénk: ez és ez a költő innen és innen vette neki tulajdonított metaforáját, költői képét. Kiválogathatnánk a műveket: ez saját, ez nem saját élményből született. „Valóságos, személyes élmény szülte az Óda, mint minden igazi remekmű” - írja *Tamás Attila Heller Ágnessel* vitatkozva.²⁸

Nem véletlenül idéztük az előbb Hans Castorp vallomását olyan részletesen. Az Óda negyedik részének „biologizmusa” nagyfokú költőiséggel telítődik, nincs benne túlfűtött erotikus szenvedély, mint abban. „Minden sorát a költő tiszta érzése szellemíti át”²⁹, a gyönyörködtetni tudás és akarás. József Attilánál a vérkörök rózsabokrokként reszketnek, a lombos tüdők susognak, csillagképek rezegnek. A képekből kiinduló asszociációk eltávolodnak az adott tárgytól, új képzeteket kapcsolnak be az indító képbe. Elsősorban a természetet, az öntudatlan szépséget kínáló környezetünket asszociálják. Ezek a távolító, mégis a lényeghez rendkívül szorosan hozzátartozó asszociációk eredményezik, hogy a naturalista aprólékosságnak, a biológiai leírásnak valóságos helyet, szerepet tulajdoníthatunk. „József Attila ugyanis - írja versértelmezésében *Balogh László* - olyan természetes, magától értetődő egységben látja a nőt, a testet, az érzelmeket, a szerelmet, és a szerelem közegét, hogy ez a szemlélet beragyogtatja, a költészetbe emeli az örök anyagot.”³⁰ Így válhat, ezért válhat a negyedik rész utolsó versszaka az érzés egyetemes érvényű megfogalmazásává. Az öntudatlan szerves és szervetlen világ együttes munkálkodása a feltétele annak, hogy a tudatos ember felülemelkedjen önmaga létén, s jól értelmezze viszonyát a létezés egészéhez. Erről vall az Óda ötödik része.

Ahogy az Óda első részében a konkrét látványtól a látomásig jut el a költő, e látomástól a valóságba való visszatérés az ötödik szerkezeti részben kezdődik, s a *Mellékadalban* fejeződik be. Az önmagára és a világra eszmélő költő tudja, hogy a lét és a törvény nem azonos dolgok. A lét „éli a maga életét”, nem tud a törvényről, de létét a törvény határozza meg. „Az elmúlás visszavonhatatlan - írja *Tamás Attila* -, s az elme, a tudat lázadva veszi tudomásul, hogy néha az esetleges, a véletlenszerű elfedi a törvényt, melyet az értelem a maga elvont tisztaságában képes fölismeri. József Attila megért és lázad egyszerre. Szigorúan tárgyilagos, mert tudja, hogy a valósággal szembe kell nézni, és szenvedéllyel teli, mert tudja, hogy a törvények ismeretében az ember változtathat sorsán.”³¹ Az elmúlással pörölő elme a versben először válik aktívvá: nem befogadó többé, nem a szerelem himnuszát zengő hangszer, hanem a beteljesülésre vágyakozó ember: „te egyetlen, te lány / bölcső, erős sír, eleven ágy, / fogadj magadba!...” Az idézett részlet méltán tekinthető a vers kompozíciós csúcsának, hiszen az önmagát és a világot szemlélő költő, aki a „semmiség kódén” bejárta az emberi létezés világát, aki rádöbrent ennek a létnek a csodáira, értelmére, aki szembenézett a tragikus elmúlás szükségszerűségével, tudja már, hogy csak a szerelemben születhet újjá az ember. „Az érzések paroxizmusa ez..., amelyben feloldódik az egyéni létezés: a költő összeolvad vágya tárgyával” - írja *Szappanos Balázs*.³² A szerelemben megsemmisül, de új életre ébred az ember - a vers képei ezt egyértelműen jelzik. A szerelmi beteljesülés utáni pillanatokban a költő újra észreveszi maga körül a természetet: „Milyen magas e hajnali ég! / Seregek csillognak érceiben.” Ha nem is lehet teljes egészében egyetérteni *Levendel Júliával* és *Horgas Bélával* abban, hogy a vers hangulata, a szavak és mondatok hangteste, hangformája, mint a mű kísérezőzeneje, egy szeretkezés modelljét építi fel,³³ annyi mégis bizonyos, hogy a zárójelek egy nagy érzelmi vihar

utáni csöndet jeleznek. Arra a sajátos helyzetre utalnak, amelyről *Török Gábor* az *Óda* kommunikációs szerkezetéről írva azt mondja: „A lírai én tehát rádöbben..., hogy látomáshoz beszélt, hogy egyedül van. Eszmélkedve méri föl valódi helyzetét, melyet már az első sorok megjelöltek, s e szituációban az elveszettséget már nem a látomásnak vallja, hanem önmagának.”³⁴ Érdemes figyelni a valóságos helyzetre is. Ugyanott vagyunk, ahonnan az *Óda* elindult. Körülöttünk a magas hegyek, hallani a Szinva-patak habjainak csobogását, csak közben előbújnak a sötétből a tárgyak, amelyek arra kényszerítik a költőt is, hogy visszatérjen a valóságba. A „Bántja szemem a nagy fényesség” sor éppen erre utal: a látomás nem folytatódhat. A már-már kozmikus szívdobogás a lélek megrendült, de boldog állapotát jelzi. Ezzel a szívdobogással, „mint egy szenvedélyes szimfónia halk, emberi zárótételével zárul voltaképpen az *Óda*.”³⁵

A hatodik szerkezeti egységnek sajátos a szerepe. Az *Ódában* gondolati-érzelmi küzdelem vonul végig. A személyes sors, az egész létezés nagy kérdéseire adott válaszok nem megnyugtatóak. A *Mellékdal* feladata, hogy harmóniává oldja a feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokat. A költő tudja, hogy a tovatűnő látomás látomás marad, de még így is képes „mozarti derűvel tovalebbenni”³⁶, és felmutatni a valóság lehetőségeit. Egy korai elemzésben az olvasható, hogy a költő „nem állhatja meg, hogy a szeretett nő után ne utazzék, s már el is képzei, halk bizakodással, szerelme beteljesülését”.³⁷ Persze, a valóság sokkal bonyolultabb ennél. *Szabó Ede* tanulmánya szerint az otthon utáni vágy szólal meg a *Mellékdalban*, „az otthoné, az élettársé, az értelmes, harmonikus, szép emberi életé. S kell-e mondani, hogy ez a szerelem az emberi élet igazi törvényeinek s munkás, boldog örökkévalóságának a szerelme is?”³⁸ Ha a *Mellékdal* előzményeire is figyelünk, valóban azt látjuk, hogy a „kozmosz elveszettségéből, szorongásból ismét a megvalósítható szerelem köznapi varázslatába visz” - ahogyan *Fodor András*³⁹ írja, de az is igaz, hogy „a legigazibb dráma a vad-vad önáltatás - hogy a csodálatos kristályrendszerekbe bűvölt emlék nem halhat meg, és eljön a pillanat, melyben a távolodó kedves még visszatér és megszólal... szívet roncsoló, valószínűtlen álm ez a *Mellékdal*.”⁴⁰

Valószínű, hogy *Fülöp László* áll a legközelebb az igazsághoz, amikor arra figyelmeztet, hogy valóságos ugyan a *Mellékdalban* megjelenő világ, de sajátosan az, mert „inkább a képzeletben létezik, s felsejlik benne az elérhetetlenség mozzanata is.”⁴¹ Erre a bizonytalanságra utalnak az első sorok „talán”-jai: „*talán ma még meg is talállok, / talán kihűl e lángoló arc, / talán csendesen meg is szólalsz.*” Az bizonyos, hogy az *Óda* éppen a *Mellékdallal* együtt teljes, mert felmutatja az ember másik lényegét is. Harcaiban, küzdelmeiben a teljes lét titkai foglalkoztatják, de hamis lenne az emberről rajzolt kép, ha a költő nem mutatná meg a „roppant küzdelmei között az élet mindennapjának örömeire vágyó huszadik századi ember” arcát is.⁴²

A *Mellékdallal* kapcsolatban egy kérdést feltétlenül tisztázni kell. Kihez íródott? Vannak, akik logikus folytatásnak tekintik a hatodik részt (tehát dr. Szöllös Henrikné Marton Mártához), s vannak, akik szerint Judithhoz. (*Szabó Ede, Apáti Miklós*) Nézzük, hogy állunk ezzel a problémával! Apáti Miklós szerint a *Mellékdal* „egyszerűsége, a mindennapok felé forduló képei az igazi valóságot hozzák vissza. És ez az igazi valóság: Judit.”⁴³ Melyek Apáti bizonyítékai? „*Visz a vonat, megyek utánad*” - írja József Attila. Mivel az *Óda* vershelyzete lillafüredi, érvel Apáti, innen elutazni csak Judithhoz lehet. De valaki *után* csak akkor lehet utazni, ha előttünk már elutazott. Judit viszont Pesten tartózkodik! A költő június 13-án szűkszavú üdvözlőlapot is küld neki. (Egy nappal az *Óda* megírása után!) Összegzésképpen érveléséhez Apáti még hozzáteszi: „a vers két nő közötti választásról is szól. Ez a különlegesség a vers minőségét érinti. Csak így válik érthetővé az ódai emelkedettség és a népdalszerű egyszerűséggel megidézett mindennapiság ellentéte - egy versen belül.”⁴⁴ *Szántó Judit* visszaemlékezésében a következőt írja: „A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. A dalocskát a végén, emlékszel, már hozzád írtam... - mondta. Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem.”⁴⁵ Miután a költő és *Szántó Judit* kapcsolata megszakadt, József Attila egy

baráti társaságban elítélően nyilatkozott róla. *Vágó Márta* csodálkozva kérdezi, hogy valóban semmi jót nem jelentett neki? „Dehogynem, hisz olyan remek ételeket tudott főzni - mondta gyorsan, hirtelen kis szégyenkezéssel és valami durva vonással szája körül, amit eddig nem ismertem” - idézi a költőt Vágó Márta.⁴⁶

Az érveket úgy lehetne összefoglalni, hogy a *Mellékdal* első versszaka minden kétséget kizáróan a kiváltó élményhez, a műzsához kötődik, a második viszont a kézzelfogható realitás képeinek megrajzolásával Judithoz íródott. Az első versszak elbizonytalanított jelentésű igéi, a lángoló arc képe azt a lelkiállapotot rajzolják, ami a látomásként megélt szerelem után a *földi valóságban* a költőre jellemző. A második versszaknak Judit úgy tárgya csupán, hogy a műzsa helyére „tolakszik” a gondolatban, hiszen ő képviseli a megvalósítható (megvalósuló) lehetőséget. József Attila úgy képzei el az idillt, hogy annak elemeit Judittól „kölcsonzi”: a csobogó, felfrissülést nyújtó vizet, az áhítattal átnyújtott kendőt, az étvágyat enyhítő (nem megszüntető!) húst és a szerelmi boldogságot.

Bizonyos szempontból fikciók az itt elmondottak, de alkotás-lélektani szempontból nem elképzelhetetlenek. Ha elfogadjuk, hogy az első versszak a műzsához íródott, és dallá sűrített vallomása a korábban részletezett nagy szenvedélynek, akkor a második versszak a műzsa *elképzelt* hangján szól (ezt jelzi az első versszakot záró kettőspont), így fogadja - nyílt természetességgel - a költő vallomását.

Jegyzetek

1. Az előzményekről röviden csak annyit, hogy a *Nyugat* 1929. dec. 1. számában (649-650. o.) *Németh László* tollából egy fölényeskedő, sértő kritika jelent meg *József Attila Nincsen apám, se anyám* című kötetéről. A költő *Babitsot* hibáztatja az írás megjelenéséért, és - válaszul - *A Toll*, 1930. január 10. számában (10 -22. o.) hasonló hangnemű (vagy kissé élesebb) bírálatot ír *Babits az Istenek halnak, az Ember él* című kötetéről. A sértődés még egy verset eredményez: Egy költőre (*Sakál kiált...*). Később József Attila megbánja a támadást, aminek az egyik jele a levél is, illetve az 1934-ben írt (*Magad emészthő...*) és az 1935-ben keletkezett *Mint a gyermek* című versek. A probléma vázlatos elemzése megtalálható *Gyertyán Ervin* *Párbeszéd sokszemközt* (Bp. 1973.) című könyvében (*József Attila társadalmi helyzete és kritikai fogadtatása* I. m. 65-115. o.) Lásd még: *József Attila összes művei III. k.* (Kritikai kiadás). Bp. 1958. 297-304. o.
2. József Attila válogatott levelezése. (szerk. *Fehér Erzsébet*) Bp. 1976. 290-291. o.
3. *Fülöp László*: Az „Óda” (József Attila versének elemzése.) *Studia Litteraria* (Debrecen) 1966. 81-104. o.
4. *Levendel-Horgas*: A szellem és a szerelem. Bp. 1970. (Gondolat)
5. *Tamás Attila*: A költői műalkotás főbb sajátosságai. Bp. 1972. 260-271. o.
6. *Heller Ágnes*: Az Óda és a Varázshegy. *Kortárs*, 1962. 12. 1628-1831. o.
Tamás Attila: Valóság és olvasmányélmény? (József Attila Ódájáról) *Kortárs*, 1963. 2. 316-318. o.
Heller Ágnes: Valóság és olvasmányélmény. (Válasz Tamás Attilának) *Kortárs*, 1963. 2. 318-319. o.

7. Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség. Bp. 1959. 35. o.
8. Fülöp László: I. m. 82. o.
9. Tamás Attila: József Attila. (A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. szerk.: Szabolcsi Miklós) Bp. 1966. 365. o.
10. Révai József: József Attila. Bp. 1974. 40. o. (Esztétikai kiskönyvtár.)
11. Levendel-Horgas: I. m. 65. o.
12. Idézi Bokor László: József Attila „svéd asszonya” *Élet és Irodalom*, 1973. aug. 11.
13. Rajk András: Az „édes mostoha” (József Attila „Ódájá”-nak története.) *Népszava*, 1964. január 19.
15. Lengyel József: Egy kései József Attila-vers megfejtése *Új Írás*, 1968. 2. 123-124. o.
16. Tamás Attila: Kérdőjelek egy vers megfejtés margójára *Új Írás*, 1969. 3. 115.
17. *Miért szép?* (Századunk magyar lírája verselemzésekben.) Bp. 1974. (Negyedik kiadás) 307-316. o. (A vers keletkezését és az IGE kongresszusát egyébként is 1935-re teszi!)
18. Uo. 323. o. Somlyó György Óda elemzése.
19. Fülöp László: I. m. 74. o.
20. Levendel-Horgas: I. m. 74. o.
21. Szabó Ede: Otthonunk a művekben. Bp. 259-260. o.
22. I. m. 95-96. o.
23. Pálmai Kálmán: József Attila. (A XX. század magyar irodalom tanítása a középiskolában. II. k. Bp. 1977. 91. o. (Második kiadás)
24. Bóka László: József Attila - esszé és vallomás. Bp. 1975. 47-48. o. (Gyorsuló idő).
25. Heller Ágnes: Az Óda és a Varázshegy. *Kortárs*, 1962. 12. 1828. o.
26. Idézi Heller Ágnes: I. m. 1829-1830. o.
27. Halász Előd: A „belső” anatómia epikai és lírai ábrázolása és funkciója *Helikon*, 1973. 1. 7-38. o.
28. Tamás Attila: Valóság, vagy olvasmányélmény? I. m. 317. o.
29. Pálmai Kálmán: I. m. 92. o.
30. Balogh László: József Attila. Bp. 1970. 136. (Második kiadás)
31. Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig (*Irodalomtörténeti füzetek* 43. sz.) Bp. 1964. 148-149. o.
32. Szappanos Balázs: A lírai vers elemzésének módszerei. (Tanulmányok a műelemzés köréből.) Bp. 1973. 60. o.
33. I. m. 70-71. o.
34. Török Gábor: József Attila-kommentárok Bp. 1976. 155-156. o.
35. Pálmai Kálmán: I. m. 93. o.
36. Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség Bp. 1959. 39. o.

37. *Makay Gusztáv*: „Édes hazám fogadj szívedbe...” (Versértelmezések.) Bp. 1959. 363. o.
38. I. m. 263. o.
39. *Fodor András*: Szólj költemény Bp. 1971. 144. o.
40. *Illés Endre*: „Magadat mindig kitakartad” (Jegyzetek József Attiláról.) *Új Írás*, 1962. 12. 1330. o.
41. I. m. 100. o.
42. *Tamás Attila*: Költői világképek fejlődése... I. m. 149. o.
43. József Attila öröksége. (A Magyar Írók Szövetsége Fiatal Írók József Attila körének 1974. január 29-30-i ülészaka alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte: *Angyal János*) A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, Bp. 1975. 49. o.
44. Uo. 50. o.
45. *Kritika*, 1972. augusztus. 11. o. Szántó Judit József Attila Lillafüredről való hazaérkezése után öngyilkosságot követett el. A 49. sz. jegyzetben: a Mellékdalt ezek szerint Szántó Judithoz írta a költő. (*Vértes György*)
46. *Vágó Márta*: József Attila. (Bp. 1975. 202. o.)

„Hideg csillagok égnek...” (*A csillag József Attila verseiben*)

Éjszakánként, ha derült, tiszta időben felnézünk az égre, fejünk felett csillagsátor ragyog. Lenyűgöző látvány. Nem véletlen, hogy az ember gondolkodásában évezredek óta fontos szerepet tölt be. Megkockáztathatjuk a feltevést, hogy mióta megjelent az ember, azóta vannak valamilyen gondolatai a csillagos égről.

A vallás kialakulásával a csillagokat Isten létének bizonyítékául fogták fel. Az ember sorsa a csillagokba van írva, mindenkinek van egy csillaga, s ha az lehull, meghal az ember is, tartja ma is a néphit.¹ Talán ezeknek a néphit-hagyományoknak a tartós továbbélése a magyarázata annak, hogy népköltészetünkben gyakran találkozunk égitestekkel: *Megyen már a hajnal-csillag, Este van már, csillag van az égen, Csillagok, csillagok...*

Sokáig az emberi tájékozódás egyetlen forrásai voltak, a hajók jó ideig a csillagok szerint tették meg útjaikat, s a vándorlegény is a megfelelő égitestet követve haladt az útján. A csillagok át- meg átszövik az ember életét. A költészetnek is kedvenc szimbóluma. Sok mindent kifejezhet: együttérzést az emberrel; lehet társ, ellenfél; messzi ismeretlen ismerője, vagy a semmi birtokosa. Számtalan közismert példát idézhetnék. *Tóth Árpád Lélektől lélekig* című verse megdöbbentő pontossággal jeleníti meg az atomizáltság tragikus képét, amelyben az ember kapcsolatteremtése gyakran lehetetlen:

*Tán fáj a csillagoknak a magány,
A térbe szétszórt milljom árvaság?
S hogy össze nem találunk már soha
A jégen, éjen s messziségen át?*

Mai költészetünkben is gyakran élnek a költők a csillagképpel. *Weöres Sándor, Nagy László, Juhász Ferenc, Buda Ferenc, Mezei András, Ratkó József* számos verse bizonyítja a modern ember és a csillagvilág találkozásának a varázsát. Mezei András *Fehér a fehéren* című versében többféle jelentésréteg figyelhető meg. A kép egyszerre szemléletes és elvont, szépséget és feszültséget áraszt:

*Gondolataink vére hull
csillagjainkból havazik
nyári éjszakán²*

Ratkó József lázasan kavargó képeiben (*Félkenyér csillag*) 32-szer (!) válik képi alkotóelemmé. Érdekes a versből idézni néhány sort:

*Lehetnél Álomhozó csillag,
Kedd asszonyának csillaga,
hogy asszonyunk boldog maradjon,
Árvalány pillantása lehetnél, Aranyhajú,
Leányszemű, Kincslátó csillag,
Áldomás csillag és Levegő csillag,
Puszták lobbanása lehetnél,
Juhászbot csillag, Rétszagaló,
Rétlegelő, Kunyhóba pillantó,
lehetnél Juhász öröme,
Kútgém csillag, Kolompos csillag,
és lehetnél minden csillag,
Pásztorok serkentője.³*

Rövid elemzésünkben megkíséreljük a csillag motívum szerepét feltárni József Attila költészetében. Annyit már most kijelenthetünk, hogy rendkívül gazdag és sokféle rétegű jelentésváltozáson megy át.

A pályakezdő versek csillagképe még meglehetősen egyszerű, nem megy túl a pillanatnyi, természetes látvány leírásán. Azonban évről évre bonyolultabbá válik, egyre inkább megtelik az egyéniség legbelső lényegével, egészen addig, míg eljut a „semmi ágán” vacogó csillag megjelenítéséhez, az egzisztencialista létélmény megfogalmazásáig. A pályakezdő versek csillag motívumának legjellemzőbb sajátossága, hogy statikus. Nem mások, mint a „kékes magasság” urai a nyugalom birodalmában. *(Falak)* Gyakori, hogy a megszokott jelentésükben szerepelnek, hozzájuk lehet fordulni, vigasztalást nyújtanak az embereknek:

*Szeretni kell a csalfa köd-eget,
szeretni kell száz csillag enyhe képét,
fölnézvén a szív könnyebben feled
és föltalálja tán az örök békét.*

(Ének magamhoz)

József Attila használatában azonban ironikus környezetbe kerül. Magabiztos, hetyke vers. Van abban valami hányavetiség, kihívás, ahogy a fiatal költő az örök békét, a harmóniát a csillagok világában keresi. Játék ez talán, az ellentétes dolgok szeretete, amely a lázadást is képviselheti.

Az 1922-ben született *A szemed* című vers idillnek indul. Az eddig statikus csillagok megmozdulnak, könnyecseppekké válnak, és a költő arcába vágódnak:

*Forró csöppekben gurulnak az égen
s arcomba hullnak a csillagkörök.*

Egy korábbi változatban a „s arcomba hullnak a csillagkörök” található. A végső alak megváltozott formája erőszakosságot is jelenthet, a csillag fényét nem fogadja nyugodtan a költő, bizonyos mértékig sérti. A vers *Ady* hatását tükrözi.⁴

Jelenthetik a csillagok a múlt dicsőségét is. *(Magyarok)* A nemzeti, nemzedéki sorskérdésekkel viaskodó költő keserűen panaszolja a társadalmi cselekvéslehetőségek hiányát. A vers két szerkezeti egysége az igen és a nem pólusait érzékelteti.

A *Hűség* című versben bús, szomorú lobogásuk először kapcsolódik össze az emberrel, hangulatvilágának kifejezőjévé válik. Az *El innen* című költeményben nem egyszerű égitest a csillag. A „tisztá szavak” világába, a magasba vágyik a költő. A csillagok a jó szándékú ember méltó társai, akikkel beszélgetni lehet. Ezért félti őket a költő:

*El se mondom, majd a csillagoknak,
hogy a teremő ember öldököl.*

Elfordulás ez a többi embertől, a földi világtól: „Nincs itt semmi szép, mert nincs igazság”. *(A világ megokolt utálata)* Szabolcsi Miklós írja József Attila nihilizmusáról: „A végleges elkese-redés, világundor azonban a tizennyolcéves József Attilánál is már a lázadás egyik módja; az ellenforradalmi Magyarország atmoszférája hű megidézése; árnyalata sem keveredik benne a cinizmusnak, a szkepszisnek: egy tiszta, hívő, a Szépséget, és a Jóságot akaró ember sötétén-látása ez, aki kissé elszigetelten, kissé költői pózokba merevülten, Magyarország távoli vidékén szebb jövőért sóvárog, de nem talál fogódzót még egyik eszmerendszerben sem.”⁵

A *Hűség*ben még egyszerű ember - csillag kapcsolatról volt szó, ebben a versben a csillagokhoz való ragaszkodás a költő társak, szeretet, megértés utáni vágyáról is beszél.

*Most könyörgések szomjazzák erőnket
és térdünk alatt lyukassá kopnának a kövek,
szívünkben a csillag megfagyott.*

(Gyémánt)

A csillag jelképes jelentése gazdag tartalommal telítődik. A megfagyott csillag jelentheti a vágyak megsemmisülését, de az ember illúzióvesztését is. Kozmikus magánnyá válik itt az egyedüllét, amely József Attila nemzedékének életét is jellemzi.

Gyakran válik ez az égitest a társtalanság, a részvétlenség, az emberi védtelenség és magára hagyatottság kifejezőjévé már a korai alkotói periódusban is. (*Harmatocska, A világ teremtése*) A népdalszerű *Szomorúfűz*ben ősi jelentésében fordul elő. A vándor a csillagokhoz fohászkodik:

*Bokrok előtt alázkodok,
csillagokhoz fohászkodok:
Hé, csillagok, jó csillagok,
patakra már hol akadok?*

Ez a motívum a szerelmes versekben viszonylag ritka, bár a hagyományos kedves-csillag számtalan lehetőséget kínálna erre:

*Kezed csillag énnekem,
gyenge csillag fejemen.
Vaskos göröngy a kezem,
ott porlad a szíveden.*

(Gyöngy)

A szerelem áthatja a költőt, a kedveshez tartozás érzése nagyon erős. Máskor a derűs szépséget árasztja a versbe ágyazott kép. (*Kedvesem*)

József Attila 1929-ben írta *Tiszazug* című versét. A vizsgált szimbólum új környezetbe kerül: a paraszti életforma jelzésére szolgál:

*És lány a tanya, langy az ól,
Csillagra akasztott homály!
Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinke sírdogál.*

„A záró versszakban ábrázolt kemény, téli világ, a kemény mennyig táguló szemléleti általánosítás már komor, objektív művészi ítélet. Ehhez a kemény mennyhez képest lány a tanya, emberiesebb a langyos ól is: a társadalmi szükségszerűség kemény ege alatt bicegő cinke sírdogálásában a nyomor által halálra ítélt öreg parasztok sorsa válik képpé. A téltől mint idilli jelenségtől eljutottunk a tél komor lényegéig” - írja *Török Gábor*.⁶

A „csillagra akasztott homály” is ezt az életet teszi szemléletesebbé. A szimbólum gazdagodásában fontos vers a *Háló*:

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog -
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

A versszak képei visszatérnek a későbbi (1938-ban megjelent) *Ragyog az ég...* című töredékben. „*Ragyog az ég. Terülő, fagyos háló, / a jeges bogok rajta csillagok. / Itt a nyárfa sír. S a tömör vízben gázló / halászok csendes árnya ring amott.*” A vers első személyű előadásmódja harmadikra változott. Ezzel az élmény veszített súlyából. A *Hálóban* a tér kozmikus méretűre tágul. A fagyos háló egyúttal a világba való merülés képtelenségét is jelenti, a dermedtség, a mozdulatlanság a lélek pillanatnyi mozdulatlansága is. Az emberi sors, a világ hálójában tehetetlenül vergődő ember bukkan fel a későbbiekben *Pilinszky János* lírájában. (*Halak hálóban*)

Az 1933-as év egyik legnagyobb alkotása a *Reménytelenül*. A csillag szimbólum ebben a leggazdagabb, itt válik el leginkább a konkrét jelentéstől, s filozófiai gondolatok hordozójává lesz:

*A semmi ágán ül szívem
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.*

A reménytelenség tájára érkezik a költő, az ember. Számbavesz mindent, megőrizve tiszta emberségét már nem reménykedik semmiben. „A harmadik szakasz a két előzőnek összefoglalása, kozmikus szintézise. A földi tér megbomlik, az ember kirepül az űrbe, hogy a mindenségben mérje meg sorsát. A táj azonban nemcsak a föld vonzókörének, hanem az emberi életnek, a tér - idő szerkezetnek a határán is túl van...

A szívet transzcendens hideg vacogtatja, a csillagok szelídsége ásványi természetű; (...) a csillagok itt nem társadalmi szimbolikát hordoznak, hanem a végtelenséget, az örök anyagot jelképezik.”⁷

„A semmi a létező egyetemességének teljes tagadása” - írja *Heidegger*.⁸ Majd összefoglalóan: „A semmi sem nem tárgy, sem nem létező általában. A semmi nem fordul elő sem magában, sem pedig a létező függvényeként, amely mintegy ráakasztaná magát. A semmi a létező, mint ilyen, nyilvánvalóságának lehetővé tétele az emberi létezés számára. A semmi nem ellenfogalma a létezőnek, hanem eredetileg magához a lényeghez tartozik.”⁹

A marxista filozófia a semmi fogalmát a következőképpen értelmezi: „A semmi fogalmát racionális (nem misztikus értelmezésben) csak a konkrét dolgok, jelenségek változásának bizonyos mozzanatára alkalmazhatjuk. A semmi fogalma a konkrét dolgok egymásba való átalakulásának, az adott tárgy, jelenség megszűnésének mozzanatát jelöli. Ebben a viszonylatban vetődik fel mint sajátos probléma az emberi lét, az ember létezésének kérdése. Az ember léte tudatosul. Számára a nemlét, a semmi a halál. Létét és léte véges voltát átéli, tudatosan szemléli. Ezt a problémát ragadja meg egyoldalúan az egzisztencializmus.”¹⁰

József Attila létélményének gyökerei az egzisztenciális magányba fűnnek le. A verssel *József Attila* lényegében a modern művészet forrásvidékére érkezett. Az ember élete értelmének a keresése, a létélmény feldolgozása, a lét tragikus, olykor értelmetlen vonásaira való rádöbbenés - ilyen hangsúlyozottan - először történik meg a költészetben, a filozófiában.

Bori Imre a *Reménytelenül* című verset *József Attila* költészete kulcsversének tekinti, amelyben léte költői-filozófiai kifejezése valósul meg. „Egzisztencialista vers - írja -, amely messze maga mögött hagyja a *Tiszta szívvel* című vers problematikáját azzal, hogy végiggondolja, s kiéneklei azt, ami életéből és élethelyzetéből következik, hiszen a »semmi ága« az a nullapont, egy koordináta-rendszer metszési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban, izzásig hevül s megmutatja magát. S mindez az értelem éles lencséje alatt, amely nemcsak »nagyít«, de teljes arányaiban is láttat, az ember és a világ természetének kapcsolataira mutatva.”¹¹ *Király István* a semmi motívumáról írva társadalmi meghatározottságokat keres.

Talán kissé túlzott jelentőséget tulajdonít ezeknek a hatásoknak, s emellett megfélemedezik a szubjektumról: „Az imperialista kor borzalmait felmérő ember a nihilbe bámult: megélte a lét magányba lökő, szorongató reménytelenségét. Mint valaminek a pora, úgy szállt a semmi a vers sorai között. S az értelmetlenség, az esztelenség, a nihil érzése a belsőbe hatolt. Befészkelte magát az agyba a gondolat, hogy a létezés a maga bomlasztó vak indulataival, s ostoba, sivár magányánál fogva már önmagában is rejtélyes, kínzó bűn, egyben büntetés...”¹²

Az imperializmus borzalmait átélő költő morális lény is, individualitása keretek között valósulhat meg, érzékenysége világképéhez igazítja a külső hatásokat. A szubjektívizmus hangsúlyeltolódást is létrehozhat, így a személyes léthelyzet determinálja az ember létének értelméről, céljáról kialakuló nézeteket.

Igaza lehet *Beney Zsuzsának*, amikor megjegyzi: „József Attila magányának forrása a másik lény távolsága, a hiány, és ez magában foglalja a másik lény létezésének bizonyosságát.”¹³ Abszolút, kozmikus méretű magány ez, amelyben azonban megvan a lehetőség az oldódásra. A képesség nem szűnt meg a társak keresésére. A csillagok szelíd tekintete is ezt a lehetőséget sugallja. A *Vas-színű égboltban...* kezdetű részben tovább fokozódik az idegenség, a hiába-valóság érzése. A „zajtalan csillagzatok” nosztalgiává szépülnek a „hűvös dinamók” gépi világában.

Ebből az idegenségből csak a szó erejével lehetne kitörni, de „a szó kihűl”, nincs kinek írni. Az utolsó sor befejezetlenségével olyan, mint egy lemondó, szomorú sóhaj. Ezek a gondolatok a későbbiekben is visszatérnek alig-alig módosultan, inkább csak pontosabbá téve a kialakult képet. A költő börtönnek érzi a földet, az embert bezárják önnön életének szegényes viszonyai. Nem léphet ki világából, kísérletei kudarcra vannak ítélve. Az *Eszméletben* „a börtönrácsként fénylő csillagok nemcsak az emberkéz emelte cellák költői képei, amelyeket a szorongó képzelet és a zsarnokság gyötörte szellem láttat, nemcsak a rossz társadalmi rend, hanem a természeti, anyagi bezártság jelképei is”:¹⁴

*S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint rácsok
a hallgató cella fölött.*

A *Jaj, majdnem...* egyszerre kiáltás, aggodás, félelem és vágyakozás. A csillagok itt is ugyanolyan rácsok az égen, mint az *Eszméletben*. Nem a természeti, társadalmi bezártság tárul fel, hanem a tudati. A menekülési vágyat jelzik a vers kérdő mondatai:

*Csillagok rácsa csillog az égen;
ilyen pincében tart az értelem!
A mindenséget, asszonyok,
ki vetné szét velem?*

Ez a motívum a szerelmes versekben ritka, bár a hagyományos kedves-csillag számtalan lehetőséget kínál erre:

*Kezed csillag énnekem,
gyenge csillag fejemen.
Vaskos göröngy a kezem,
ott porlad a szíveden.*

(Gyöngy)

A *Vágó Márta* születésnapjára ¹⁵ írt vers gazdag nyelvi játéka a metaforák egymásra épülésével bonyolódik. Az összetettségben is megőrzi tisztaságát, szemléleti erejét. A képekben eggyéválí az egymást szerető két ember: kezed ➔ csillag ➔ gyöngy = gyöngy ◀ göröngy ◀ kezem. A legnagyobb erő a világon: a szerelem, a másikhöz, az emberhez tartozás érzése. A szerelem kozmikus méretűre tágu, a legegységesebb lényeggé válik:

*Csillagok gyűlnak és lehullnak,
de te megálltál szememben.*

Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a szerelem (*Óda*) „örökkévalóságának” a hirdetése sajátos időszakban, sajátos körülmények között válik jellemzőjévé József Attila lírájának. Az 1932-es, 1933-as esztendő magánéleti válságai, a magány, az otthontalanság, a kitaszítottság érzésének a felerősödése állandó háttérélményei a költőnek.

Az *Óda* elemzői közül *Fülöp László* érez rá leginkább a vers megszületésének alkotás-lélektani pillanatára. Elemző tanulmányában írja: „Az *Óda* tulajdonképpen a magányba sodródott ember - modern - fohásza; roppant kísérlet az egyedülségből való kioldódásra, az izoláció szétfeszítésére, az egyetemes érvényű azonosulásra. (...) Akkor döbben rá a lélek a gyötrő hiányra, amikor még elegendő belső képességgel rendelkezik a fenyegető rettenet elriasztásához, a kétségbeesés fájdalmának tompításához.” ¹⁶

Ide kívánczik a *Szántó Judit*hoz írt szakító vers, a *Judit*. A csillagok nem az örökké tartó szerelem fényétől lobognak, hideggé válnak. Fényük kimetszi a tájból *Judit* alakját. Kegyetlen őszinteségű vers, akár *Ady Elbocsátó, szép üzenete*. „A végső különválás kimondása után egy pillanatra megáll a vers, aztán új szakaszban folytatódik: a kozmikus, rettenetes hideg és a kopárság jellegzetesen József Attila-i képpel:

Hideg csillagok égnék tar fák ága közt.

A végtelen idő óta sugárzó csillagok és az üres térbe nyúló csontos faágak itt is olyan kérlelhetetlen keménységgel és rendíthetlenséggel állnak a helyükön, mint József Attila más verseiben.” ¹⁷

1937-ben íródott az *Ős patkány terjeszt kórt*. A *Reménytelenül* mellett a másik legelkeseredettebb verse a költőnek. Érdekes idézni belőle egy szakaszt:

*S mint a sakál, mely csillagoknak
fordul kihányani hangjait,
egünkre, hol kínok ragyognak,
a költő hasztalan vonít...
Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörökkül köröskörül,
hányszor lelkembe vagyok szúrva -
(itt csak meghalni sikerül);*

A költő és a sakál. Mindkettő a számkivetettség peremén. A minden reménytelen, hiábavaló érzése uralkodik el az emberen. Már csak a csillagokhoz menekülhet, de oda is hiába... Kínok ragyognak az égen: a csillagok, az ember gyötrelmes próbálkozásainak tanúi. Rozsdás, durva vastörökké váltak. Sokszor fordult hozzájuk a költő, de sohasem kérte őket ilyen elesetten, ennyire egyedül. Nem nézett rájuk soha ekkora lemondással. A csillagok „hol a semmi ágán vacogó szív köré gyűltek, hol a mindenség és a társadalom börtönrácsaként csillogtak, hol a tarágak szerkezetei közt égtek, hol a törvényt szőtték ragyogó szövőszékeiken, mint a mogorva gépek. De mindig nyugodtan, rendíthetetlenül, csillagmivoltukból sohasem vetkőztek ki. Helyük, szerepük bármilyen sarkalatos is volt a versben, mindig megőrizték - megőrizhették! -

személytelenségüket, sohasem szólította meg őket a költő. Most hozzájuk kiált, nekik panasz-kodik. Választ sem vár, de talán ez a személyesség az, a fájdalmasan visszatekintő *hányszor* keserősége, amely a költészetében oly gyakori kiáltásoktól megkülönbözteti.”¹⁸

Láttuk, hogy a csillag motívum a társadalom, a természet különböző szféráiban másképpen funkcionál. Nem volt még szó arról a szerepről, amelyben a törvényt érzékelteti velük a költő:

*Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra -
én nem csalódom - minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.*

(Majd emlékezni jó lesz)

A *Ne légy szeles...* című töredékben szinte végrendeletszerűen kijelöli az ember tevékenységének alapvonásait. Méltán váltak szállóigévé a következő sorok:

*dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

Nyoma sincs itt a világ ürességének, a magára hagyott lélek félelmének, kínlódásainak, a reményt vesztett ember vívódásainak. Az élet lehető teljességét átélő költő küldi bölcs üzenetét az utódoknak.

József Attila költészetének minden szakaszában megtalálható a csillag motívum. Mintegy hatvan versében van valamilyen szerepe. Az alkotásoknak több mint a felében egyszerű képi alkotóelem csupán, önmagát jelenti, vagy a szemléletesség eszköze: „*hemzsegek majd az apró zsírosok, / a csillagok, kis fehér kukacok*”. (*Medáliák*)

A csillag-motívum alkalmazásáról a következőket feltétlenül érdemes végiggondolni. A természeti szférában gyakran válik „díszítő” elemmé, marad egyszerű „kellék”. Önálló képpé formálódva jelképes jelentésében a leggazdagabb, de viszonylag ritkán megy át ilyen módosuláson.

A társadalmi szférában gyakrabban önálló kép, de konkrét jelentésben nem fordul elő. A jelentésmódosulás különösen a *Reménytelenül*, a *Gyémánt* és a *Háló* című versekben távolítja el a csillagot az alapjelentéstől.

Érdemes megvizsgálni e motívum jelzőit. Általában pontosabbá, árnyaltabbá teszik a képet, vagy megkülönböztetnek: „*hol a munkásság majd a sötét gyárra szegzi az Ember vörös csillagát!*”. (*Munkások*)

Azokban a versekben, amelyekben jelentésbővülésen mennek át, konkrét jelentésük másodlagossá válik és filozófiai gondolatokat fejeznek ki, jelzőtlenek. (*Háló*, *Reménytelenül*) Ilyen szempontból talán egyetlen kivétel akad a *Judit*, de a jelző ott is: *hideg*. Ezekben az alkotásokban a képek önállósodnak, a versekben elfoglalt helyük határozzák meg jelentésüket. A jelzőkre egyébként is jellemző, hogy hangulati töltésük általában negatív. Pl. *hideg*, *beteg*, *unt*, *holt*, *rossz* stb. A *hideg* állandó jelzőként is funkcionál, s több versben visszatér. (*Villámok szeretője*, *A világ megteremtése*, *Judit*)

A csillag szimbólum József Attila egyetlen versében sem önkényes, modernkedő. Mindenkor harmonikusan illeszkedik a többi kép közé. Bármit is jelentsen, adekvát módon fejezi ki a költő lelkiállapotát, hozzájárul a belső lényeg feltárulásához. Képes arra, hogy mint *látvány* gyönyörködtessen (*Megfáradt ember*); a költő *hangulatait jelezze* (*Hűség*); a *szerelem örök sugárzását bizonyítsa* (*Óda*); a magány által a lét peremére szorított ember *vergődését* érzékeltesse (*Reménytelenül*); hogy a *törvény egyetemességét* hirdesse. (*Ne légy szeles...*)

Az alkotás és alkotó igazi megvalósult kapcsolatában egyetlen motívum is alkalmas arra, hogy a költő életrajza legyen, mivel minden szó magán hordozza leírója egyéniségét, felfogását, véleményét.¹⁹

Jegyzetek

1. Az ősi magyar hitvilág (Szerk: *Diószegi Vilmos*) Bp. 1971. 220 - 221. o.
Kálmány Lajos: A csillagok nyelvahagyományainkban, Szeged 1893.
2. Szép versek 1973. Bp. 1974. 199. o.
3. *Ratkó József*: Törvénytelen halottaim. Bp. 1975. 9. o.
4. *Szabolcsi Miklós*: Fiatal életek indulója. Bp. 1975. 376.
5. Uo. 468. o.
6. *Török Gábor*: A líra: logika. Bp. 1968. 156. o.
7. *Levendel - Horgas*: A szellem és a szerelem. Bp. 1970. 17-18. o.
8. *Köpeczi Béla*: Az egzisztencializmus. Bp. 1966. 154.
9. Uo. 162. o.
10. A dialektikus materializmus válogatott kérdései (Jegyzet a filozófia szakosító tanfolyam hallgatói részére) Bp. 1971. 72. o.
11. *Bori Imre*: A „semmi ágán”. *Híd*, 1962. 12. 1120. o.
12. *Király István*: József Attila. *Új Írás*, 1963. 1. 76-82. o.
13. *Beney Zsuzsa*: Ikertanulmányok. Bp. 1973. 39. o.
14. *Levendel - Horgas*: I. m. 139. o.
15. *Vágó Márta*: József Attila. Bp. 1975. 85-88. o.
16. *Studia Litteraria*, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem irodalomtörténeti intézetének közleményei IV. Debrecen, 1966. (Szerk.: *Barta János* és *Bán Imre*) 82-83. o.
17. *Levendel - Horgas*: I. m. 64. o.
18. Uo. 175-176. o.
19. József Attila költői motívumrendszeréről: *Széles Klára*: „... minden szervem óra” (Gyorsuló idő sorozat - Bp. 1980.).

Kis János tragédiája

*Kunyhó, olaj-mécs, munka, éhség,
Gyermek, rongy, szégyen és a többi.*

(Ady Endre)

1908 korszakos jelentőségű évszám a magyar irodalomban. Ebben az évben jelent meg a *Nyugat* első száma. Lényegét tekintve először fordult elő, hogy egy folyóirat képes volt maga köré gyűjteni a legkitűnőbb írókat, költőket, esztétákat. Évtizedeken át orientálta az olvasói ízlést, s ez az értékorientáció alapvető vonásaiban befolyásolta a magyar irodalom fejlődési irányát is.

Móricz Zsigmond pályáján szintén nevezetes esztendő az 1908-as. Ekkor jelenik meg és vált ki osztatlan elismerést a *Hét krajcár*. Végre túljut az önálló hangkeresés gyötrelmes keserű esztendein, a kudarcokon, a kétségeken. De mekkora árat fizet érte!

„Milyen mélyre kellett zuhannom - írja Móricz -, hogy magamra leljek! Második kisfiam koporsója mellett írtam az első elbeszélésemet, amely meghozta az első tiszta hangot: a *Hét krajcár* volt ez... Az elbeszélés meséje, hogy egy anya egész délután keres a lakásban hét krajcárt egy darab szappanra, s mikor hat megvan, jön egy koldus... és az ad hetediket hozzá... Ott, az éleltnyomorúságnak olyan mélységében jártam, hogy elszakadt a fonál, mely a közrend köldökéhez fűzött: elfogadtam a koldustól az alamizsnát, mert a koldus végre nem koldus volt, hanem ember... Embertárs... Ugyanaz, aki én...csak erősebb, mert fent van: él...”

A *Hét krajcár* után egymást követik a jó elbeszélések. (*Judith és Eszter, Csipkés Komárominé, A százszínselyem keszkenő, Tragédia*) A korai írásokban még elég gyakran kísértének a *Jókai*- és *Mikszáth*-hagyományok. Ha észre is veszi Móricz a parasztság sorsát meghatározó ellentéteket, és megismerkedik a valóságfeltárás új módszereivel, tanulmányozza a naturalizmus elméletét és gyakorlatát, s lázadó indulatú paraszthősei korán megjelennek elbeszéléseiben, mégis torznak és egyoldalúnak érzi (személyes tapasztalatai ellenére is) a magyar paraszti sors végletesen keserű ábrázolását. Úgy véli, hogy a nyomor ellenére, a szociális kiszolgáltatottság közepette is kell örülnie a parasztságnak, kell, hogy vidámságban, örömben is legyen része. Ez az egyik magyarázata annak, hogy az 1908-1909-ben született novellákban gyakoriak az idillek a komor társadalmi tapasztalatok ellenére. (*Himes tojások, Virrad, A kokas, Csitt-csatt*)

Köztudomású, hogy Móricz gimnazista korában kezdte olvasni *Taine*-t, megismerkedett a miliő-elmélettel, s ekkor fordult a *Dreyfus*-per nyomán *Zola* felé is. Ismerte a nyugat-európai naturalizmus eredményeit, s figyelemmel kísérte a hazai kezdeményezéseket is.

Nem lehet itt feladatunk, hogy bemutassuk a magyar naturalizmus fejlődését, annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a naturalizmus jelentkezése a magyar irodalomban jóval a franciaországi virágzás után következik be. Sokféle oka van ennek. Magyarázza a késést Magyarország társadalmi-gazdasági állapota, a közizlés fejletlensége, az érzékenység hiánya. A „boldog békeidők” hangulatában jó ideig megfeledezett irodalmi-művészi tudatunk a magyar valóság bemutatásáról. Nem alakult ki a magyar irodalomban a naturalizmus elmélete sem. Éppen ezért az első naturalista írások - *Bródy, Petelei, Thury Zoltán, Kóbor Tamás* művei - főleg a különöshöz, és nem az általánoshoz vonzódnak. Azt keresik a magyar valóságban, ami szokatlan, megdöbbentő, ami igazolhatja, illusztrálhatja a francia elméletíróknak a társadalomról, az emberről megfogalmazott megállapításait.

Móricz pályáján *A százszínselem keszkenőben*, a *Csipkés Komárominében*, a *Tragédiában*, a *Sáráranyban* találkozunk először a naturalizmus néhány vonásával. Az „éhező és lázadó” faluvég megjelenése, a visszaszorított ösztönök elemi kitörése, az önpusztító erotika lobogása néhány korai alkotás jellemzője.

Móricznak a naturalizmussal való megismerkedése egy ideig nem érzékelhető a művekben. Valamiféle művészi ösztönösség megakadályozza a naturalista módszerek közvetlen alkalmazását. Ennek köszönhető, hogy felfogásában letisztul a naturalizmus elmélete. „Móricz világában - írja *Czine Mihály* - nincs biológiai végzet, nincs átöröklés, az idejétmúlt társadalmi viszonyok emésztik fel az embereket, vagy saját maguk segítik tönkretenni az életüket... Móricz túllép a naturalizmus társadalmi determinizmusán is, vagy legalábbis túl akar lépni. Hiába adja már első hőse szájába a naturalista reménytelenség ígét, kedvelt hőseivel mindig és újra megkísérli a lehetetlent, mert mégsem tudja véglegesnek, befejezettnek elfogadni az ember eltaposottságát. A kortárs naturalisták inkább csak szenvedőket rajzoltak, ő lázadó hősöket is.”¹

Móricz még akkor sem vált a naturalizmus követőjévé, amikor az írói látásmód és ábrázolási készség első elemei kialakultak nála. Sokat tanult ugyan Zolától és a naturalizmus magyar képviselőitől: Bródytól, Peteleitől, Thury Zoltántól, de tehetsége szuverén módon dolgozta fel az ismereteket. Elsősorban arra figyelmeztették, hogy a társadalmi környezet beható kutatása, megismerése nélkül, az ember cselekedetei meghatározó tényezőinek a feltárása nélkül nincs igazi realizmus.

Amit Zola a kísérleti regényről szólva megfogalmazott, arra figyelmezteti Móriczot, hogy az irodalomban is törekedni kell a valóság pontosabb megismerésére, hogy a mesét, a kitalálást fel kell váltania az életnek.

A *Hét krajcár* c. kötet nem mindegyik novellájára igaz a fenti megállapítás. Az elbeszélések egy része még a népies előadásmód és *Mikszáth Kálmán* látásmódjának a terméke. Erősebb ezekben az írásokban az anekdotázó hajlam, a mesélés önfeledt öröme, mint a komor társadalmi valóság hatása. A csattanóra kihegyezett történetek fehér asztal melletti elmesélésre valók, s a *Hét krajcár*, vagy a *Tragédia* is megőrzi a novellalezárásnak ezt a módját, még ha nem is a derű ragyogásával, vagy a megbocsátó nevetés hangjaival. De hogy a naturalizmusból „csak azt fogadja el, ami látásmódban, érzésben, témában pluszt jelent a klasszikus magyar és európai hagyományokhoz képest: a kemény látást, a szociális érzést és tematikát, a szigorú társadalomkritikát s az ösztönök rajzát”² éppen a két elbeszélés igazolhatja.

TRAGÉDIA

Mindenki a Sarudy-lány holnap lakodalmáról beszélt. Ebéd után lehevertek az aratók a keresztek tövébe, vagy a villákból, gereblyékből rögtönzött apró sátorok alá, ahol egy-egy szoknya adott egy kis árnyékot a fekvők arcára. Elég az, csak hogy napszúrást ne kapjon az ember.

A nagy sárga mezőn vidáman izegtek-mozogtak ezek a hangyaszorgalmú emberek, s az embertelen nagy munka közben, amely úgy tetszik, mintha végtelen és határtalan volna, örömet találtak abban, hogy a karjukat mozgatták, szájukat jártatták, és a legények meg a lányok olyan kacagva csipkedték meg egymást szóval és kézzel, mintha ez volna az élet főfő tennivalója.

Kis János megette az almásételt, amit szeplős, málészájú fia, aki ijesztően hasonlított hozzá, kihozott utána. Azután körülnézett, de lusta volt a keresztig menni s ott helyben dült el a tarlón. A kalapját az arcára tette s nyomban elaludt. Még annyit hallott, hogy Sarudy Pál bornyút is vágatott a lakodalomra.

Azzal elaludt.

Senki sem törődött vele, a tulajdon fia sem. Ez elővette a cserépfazekat s belenézett, nem hagyott-e az apja egy kicsit neki is benne? Bizony nem hagyott. Olyan üres volt az edény, mintha a Bodri már ki is mosogatta volna. Ezzel felborította a mázas csuprot, s elment a kutya után földi mogyorót keresni.

Mikor Kis János felébredt, első dolga volt megnyalni a száját. Álmában lakodalomban volt, s nagyon jól teleette magát. Kedvetlenül gondolt rá, hogy elfelejtett mindent, azt is, hol volt, azt is, mit evett. Legalább ne ébredt vón fel.

Hozzá volt szokva, hogy neki egész életében mindenről le kell mondani, hát nem soká sajnálkozott. Másik oldalra fordult, s újra el akart aludni. Nem sikerült. Az arca olyan vörösre vált a kalap alatt, mint a főtt rák. Lelökte a piszokban feketült szalmakalapot, s jólesett, hogy a mezei szellő hűvösen érte a bőrét.

Egye meg a fene ezt a vén Sarudyt - gondolta magában -, eleget dógoztam neki életemben, meghíjhatna a jánya lakodalmára. Hadd laknék jól eccer.

Felemelte a hüvelykujját:

- Lesz húsleves. Jó sárga, zsíros tyúkhúsleves. Az jó lesz. Abbul megeszek egy tállal.

És már habzsolta is, szopogatta a sűrű, apró, sárgaszínű tésztacsigákat, amiket marékszámra eregetett le a nyeldekklőjén.

- Dógozni emberek! - kiáltotta valaki.

Kis János meg se mozdult. Eszébe jutott, hogy egyszer gyerekkorában valami lakodalomban volt. Rokona is volt az a család, mégse kapott az egész lakomából mást, csak tyúklábát.

Tehetetlen harag, vad düh fogta el. A keze ökölbe szorult, s érezte, hogy most olyat, de olyat tudna ütni, hogy minden törne-zúzna utána.

De a hüvelyke mereven állott, erről lassan az eszébe jutott, amire az imént gondolt.

- Azután töltött káposzta... Hatvanat megennék belőle... de ha ötvenet nem, egyet se.

- Dologra! - kiabáltak amott.

Ő is feltápáskodott. Éhesnek érezte magát. Odanézett a fekete falú cserépedényre. Üres... Úgyse volna benne, csak valami lötyty.

Megrúgta az edényt; megvetően és dühösen. Annak beszakadt az oldala. Különben is drótozva volt már, s egy drótszál a bocskorához akadt:

- Üssön meg a guta! - káromkodott Kis János, és lerugdosta a lábáról a kölöncöt. - Már míg élek, mindig ebbe a szegénységbe kell szuszogni. Az a vén bitang nem fog elhíjni.

Egész nap rosszkedvű volt. Észre se vette senki. Kis János amolyan láthatatlan ember volt, akit senki sem lát meg. Úgy élte le az egész életét, sohase volt egy percig sem érdekes ember. Se nem erős, se nem gyenge, nem kicsi, nem nagy; nem sánta, nem begyes; mi lett volna, ami feltűnt vón rajta. Olyan volt, mint egy ember; két szeme volt, meg egy orra. Bajusza is volt. És sohasem jutott eszébe semmi. Ha reggel volt, felkelt, este lefeküdt; mikor eljött az ideje,

megházasodott. Akkor lakott utoljára jól, beteg is lett tőle. Katona nem volt, a faluból tízszer se volt kinn, akkor is csak a vásáron. Nevetni csak egyszer nevetett életében jóízűen, akkor, amikor az apja le akarta őt ütni, azért megette az egész tál galuskát, s amint feléje sújtott, a saját ütésétől megtántorodott, felbukott s falba vágta a fejét. Bele is halt. Még ez az egy érdekelte: az evés. A feleségét emiatt szokta elverni, s ha gondolt valaha valamire, arra, hogy mit volna jó enni. De ezt nem tudott sokat elképzelni. Hiába, a tapasztalat nem segítette.

Este, ahogy hazamentek, s a gazdának megmondták, mit végeztek - az ő falujukban mindenki a maga kosztján dolgozott -, azt mondta a vén Sarudy:

- Emberek, asszonyok, hónap este mindenki elgyühet a lányom lakodalmára. Annyit ehetek, amennyi belétek fér.

Kis János majdnem elszedült. Valósággal megijedt. Attól ijedt meg, hogy nem bír majd megfelelni a feladatnak. A többiek ujjongtak, éljeneztek, de ő hallgatott. Ott állott hátul, setétedő este volt, senki sem törődött vele. A többiek közt aztán ő is elindult nehézkes léptekkel hazafelé.

Otthon megette a vacsorát; korpacibere volt. Csendesen, szóltanul. Félrerúgta a macskát, amely a lába szárára kapaszkodott s nyávogott. Nem gondolt semmire. De igen különösen érezte magát. Mintha nagy, nagy feladat várna rá, a legnagyobb életében. Nem volt tisztában vele, de félve gondolt a holnapi lakodalomra.

Egész éjszaka nem tudott aludni. Sokszor felébredt és ébren hánykolódott, de ha hozzáfogott arra gondolni, mi lesz holnap, igen nagy nyugtalanság fogta el.

Kinyújtotta a hüvelykujját:

- Először lesz tyúkhúsleves... Ebből megeszek egy dézsával. Elmosolyodott. Arra gondolt, hogy ha egy kádba öntenék azt a sok krumplilevest, keménymagos levest, meggy, korpá, lekvárciberét, meg azt a mindenféle habart lét, amit ő életében megevett - ajajaj, olyan nagy kád nincsen a világon, még az egri érsek pincéjében sincs olyan hordó.

Ha azután együvé öntenék azt a jó ételt, amit ő evett valaha - avval tán még az az ócska fazék se lenne tele, amit ma felrúgott a mezőn.

Hirtelen úgy tetszett neki, mintha a lábán volna a bocskor, s érezné, ahogy beleakad a dróttal az edény. Nagyot rúgott. Ha ágyon feküdt volna, az mentem összerogy, de ez a szalmadikó nem sokat törődik az ilyen fickándozással. Pedig Kis János nagyot rúgott. A szegénységet rúgta el magától.

Másnap reggel mogorván ébredt. Ahogy a rossz álmot kidörzsölte a szeméből, tisztán érezte, hogy igen nehéz a melle. Mintha pántok szorítanák.

- Egye meg a fene a vén Sarudyt, ma kieszem a vagyonából.

Eleget kapáltam neki.

Nem mert reggelit enni. Ebédre meg se kóstolta az ételt, félt, hogy estére nem lesz éhes.

Máskor, ha összeveszett a feleségével, akárhányszor megtette, hogy egész napon át nem evett egy falatot sem, észre sem vette. Most reszketett az egész belseje és szédülés fogta el az éhségtől. Összeszorította a fogát, széles, erős, nagy csontú állkapcáját, és szürke szemeivel mereven nézett előre. Egy vadállat makacs dühével viaskodott önmagával. De nem evett, megállotta.

Ötven töltött káposztát! - ismételte magában s vas elhatározással vágta kaszájával a rendet. Taktusra, mint az aratógép.

Megszűnt körülötte a világ. Nem látta a nagy búzatáblát, se a körülötte dolgozó embereket, nem ismert senkit, semmit, nem volt múltja, jövője, egész valója az egyetlen nagy akarattá keményedett. Úgy ment eléje, mint valami emberi léten felüli feladatnak. S érezte, hogy az egész belseje, gyomra átalakult, s hihetetlen munkára képes. Amint szikrázó szemmel bele-nézett a világba, képes lett volna vállalkozni arra, hogy a kévét úgy eregesse le magába, mint cséplőgépnél az etető a dobba.

Végre alkonyodott. Hazamentek a munkából. Otthon már dél óta állott a lakodalom. Idő sem volt a hozzákészüléshez, le kellett ülni a terített asztalhoz.

Kis János zugba került; annál jobb. Fálnak veti a hátát s akkor hadd jöjjön az ellenség. Ezzel a vak és vad elszánással szállott szembe valamelyik őse egy kétezer emberből álló török sereggel.

Hozták a levest.

János nem sokallt, nem kevesellt semmit. Jó mély cseréptányért kapott, amit a szakácsné színig öntött neki. Ujjnyi vastag volt a tetején az a sárga zsír, mely már nem is szakadt karikára, hanem egybefolyt.

Kis János fogta fakanalát, s nyugodtan, komolyan kezdett munkához. A béle reszketett, s alig bírt uralkodni a mohóságán.

A tizedik kanálnál rettenetes megdöbbenés érte.

Úgy érezte, jól van lakva.

Sápadtság futotta el az arcát. Megérezte, hogy roppant feladatot vállalt magára. Megérezte emberi kicsinységét. Mint valami szél suhant át agyán a gondolat, hogy nem fogja megbírni amit vállalt.

Összerántotta a szemöldökét; alacsony homlokán függőleges ráncok gyűrődtek, széles vas-állkapcája összekattant, s nekidült újra a csatának.

Gépiesen, ahogy a kaszát eregeti ívben jobbról-balra, most a kanalat emelte taktusra a szájához, míg csak a tányér ki nem ürült. Akkor szédülést érzett és utálatos csömört. Az étel túl zsíros volt kívánnnyadt, gyenge, zsírtalan lötyökhöz szokott gyomrának. Túrós csusza következett. Ízes, tejfölös, töpörtös, kövér. Jól telerakták a tányérját.

És Kis János kivette a sárga csontnyelű törött villát s ugyan- olyan nyugodtan, mint az imént, ezt is sorra beraktározta. Nem érezte az étel ízét. Nyomást érzett odabent és szeretett volna levegőre menni. Vagy legalább káromkodni egy nagyot, keserveset. És végtelen fájdalommal, irigységgel nézett körül a népen. Mindenki vidám volt, nevetett, habzsolt. És ő már tudta, hogy vége. Ma már evett annyit, mint egész életében egy ülésre szokott. De összecsikorította fogát, s odatartotta a tányérját a harmadik fogásnak. Ez lencse volt orrával. Kint, a cselédek és munkások közt nem tartották meg szokásos sorrendet, amit odabent a vőfély verssel szabott meg. Azt adták, ami közelebb esett. Ez ebből evett, az abból, Kis János mindenből.

Úgy ment ez két óra hosszáig, megállás, pihenés nélkül.

Akkor jött a töltött káposzta.

Ötvenet! - mondta magában Kis János, és a szemére fátyol szállott.

Nagy darab húсок voltak a töltött káposzták közé téve ráadásnak. És Kis János, amint a három hatalmas töltelék után egy ilyen darab szívós, fővetlen, rágatlan húsdarabot le akart gyűrni - rémülten állott fel. A szeme kidagadt, szinte kiugrottak szemöldei alól, nyakán az erek kötélvastagságra dagadtak.

Utolsó józan eszével kirohant a házból.

Az eperfához ért, mikor megszabadult a bajtól. A torkán szorult darab, amely már szinte megfojtotta, visszacsúszott a szájába.

Szemébe könnyek gyűltek, s állkapcsát olyan keményen vágta össze, hogy éket se lehetett volna közé verni.

Azzal a szenvedély részegségével mondta el magában:

- Dögölj meg, kutya.

Újra lenyelte a húst.

És most is képtelen volt rá. Megakadt az a torkán s többet nem ment se le, se fel.

Az ember két keze a levegőbe kapott; sovány hosszú teste megfordult, s hanyatt vágódott.

Irtózatosságon vergődött hangtalanul a földön, míg csak végleg el nem csendesedett.

Senki se vette észre, hogy eltűnt, mint azt sem, hogy ott volt, vagy azt, hogy élt.

A *Tragédia* Kis Jánosa tudatilag is elnyomorított ember. Eltorzult személyiségét jelzi az evés biológiai funkciójának eltúlzása. Kis Jánosnak és *Gogol* a *Köpönyeg* Akakij Akakijevicsének nagyon sok közös vonása van. A kisszerű életcél (ott a köpeny elkészíttetése, itt az evés) és a nagy emberi erőfeszítés tragikus-komikus ellentéte adja az elbeszélés gondolatrendszerének egyik rétegét:

„Megszűnt körülötte a világ. Nem látta a nagy búzatáblát, se a körülötte dolgozó embereket, nem ismert senkit, semmit, nem volt múltja, jövője, egész valója az egyetlen nagy akarattá keményedett. Úgy ment eléje, mint valami léten felüli feladatnak. S érezte, hogy az egész belseje, gyomra átalakult, s hihetetlen munkára képes. Amint szikrázó szemével belenézett a világba, képes lett volna vállalkozni arra, hogy a kévét úgy eregesse le magába, mint cséplőgépnél az etető a dobba.”

Kis János társadalmi-emberi kiszolgáltatottságának a mértéke olyan, hogy tovább már nem fokozható. Mivel ő maga nem képes változtatni a helyzetén, sorsát csak *kívülről* lehet megváltoztatni.

De hát ki ez a Kis János, akibe minduntalan belebotlik az ember, ha ezzel a korszakkal alaposabban foglalkozik? Móricz a következőképpen jellemzi:

„Se nem erős, se nem gyenge, nem kicsi, nem nagy; nem sánta, nem begyes; mi lett volna ami feltűnt vón rajta. Olyan volt, mint egy ember; két szeme volt meg egy orra. Bajusza is volt. És sohasem jutott eszébe semmi. Ha reggel volt, felkelt, este lefeküdt; mikor eljött az ideje, megházasodott. Akkor lakott utoljára jól, beteg is lett tőle. Katona nem volt, a faluból tízszer se volt kinn, akkor is csak a vásáron. Nevetni csak egyszer nevetett életében jóízűen, amikor az apja le akarta őt ütni, amiért megette az egész tál galuskát, s amint feléje sújtott, a saját ütésétől megtántorodott, felbukott, s falba vágta a fejét. Bele is halt.”

Figyelemre méltó a *hiányzó* vonásokkal való jellemzés. Kis János egyéniségében éppen az a fontos, ami hiányzik belőle! Móricz szándékosan így jellemzi átlagos voltát, tipikusságát. Jóllehet Kis János olyan, mint a többi, mégis számos vonásban különbözik is a társaitól.

Egyaránt vonatkozik ez a megállapítás személyiségére, viselkedésére, értékelő tudatára, cselekvésére, a környezettel való kapcsolattartására. Az aratási szünetben az emberek *izegtek-mozogtak, karjukat mozgatták, szájukat jártatták, csipkedték egymást szóval és kézzel*, Kis

János *lusta volt a keresztig menni, s ott helyben dűlt el a tarlón. A vacsorára való meghíváskor a többiek ujjongtak, éljeneztek, ő hallgatott. A lakodalomban mindenki vidám volt, nevetett, habzsolt, Kis János összezsikarította a fogát.*

Teljesen elkülönül társaitól, a fián kívül senki sem kerül közvetlenül mellé. Van ebben a félrehúzódasban valamiféle konok dac, szembenállás s tehetetlen düh, a „csakazértis” önpusztító magatartása. Ezt a különállást jól érzékelteti az elbeszélés filmszerű kezdete. A *nagy sárga mező* totálképe után a kistotál Kis Jánost mutatja. A *szeplős, málészájú* mezei munkáson hosszasan elidőz az író tekintete, mert árulkodó az arca, kifejezőek a mozdulatai. Lomha a pillantása, passzív a magatartása. A fiával nem törődik, nem szól hozzá, láthatóan hiányzanak belőle az érzelmi kötődés kifejezésének a formái.

A filmszerűséget említettük az előbb. Érdekes a tér váltogatása az elbeszélésben. Az indító totál kép kivételével közeli, kistotál képeket látunk. Egy alkalommal - a második rész közepén - ismét a mezőt látjuk, de szűkebb horizonttal. Voltaképpen egyre szűkül a tér: a nagy sárga mező → Kis János alakja → szobabelső → a szűk horizontú mező → a lakodalmi udvar → egy zug. Ezzel a módszerrel is arra kényszeríti az olvasót Móricz, hogy Kis Jánosra figyeljen. A tér zsugorítása mintegy kimetszi hősünket a környezetéből. Az elbeszélés tetőpontján már csak őt látjuk, csak rá figyelünk. Halála után újból szétugrik a tér, s lényegében visszatérünk a kezdeti képhez.

A *Tragédia* a móríci dramaturgia sajátosságainak megfelelően az összeütközés előtti pillanatot mutatja be. Kis János első megjelenésekor érzünk magatartásában valamilyen feszültséget. Mogorvasága, kedvetlensége, tehetetlen káromkodása mögött sötét indulatok fészkelődnek. Érezzük, hogy abban a mozdulatban, amikor *megvetően és dühösen* belerúg az edénybe, a viaszszorított belső feszültség ereje mutatkozik meg.

A *hangos* szó hiánya Kis János lázadásának ösztönös jellegére utal, arra, hogy szembenállásának tudata nem fogalmazódik meg benne. Érzékeli nyomorúságos sorsát, de lázadó indulata Sarudy ellen irányul, mert nincs tudatában helyzete társadalmi meghatározottságának. Kis János *gondolta magában, ismételte magában*, de egyetlen szó sem hagyja el a száját. Még a tragikus élet-halál pillanatban is néma marad: „Azzal a szenvedély részegségével mondja el magában: - Dögölj meg, kutya.” Jellemző, hogy mindössze két „hangos” beszéd van a novellában. Először a munkavezető szólítja dologra a munkásokat, majd Sarudy jelenti be a napszámoknak:

„- Emberek, asszonyok, hónap este mindenki elgyühet (nem *meghív*, csak *megenged*!) a jányom lakodalmára. Annyit ehettek, amennyi belétek fér.”

A korai Móricz-elbeszélések egyik gyakran megjelenő sajátossága: a drámaiság. Nem elsősorban a szerkezetben, a jellemekben, a cselekményben, inkább a téma megközelítésében, az írói látásmódban, a felfogásban van jelen a drámai izzás. „Ez a látás teremti - írja *Czine Mihály* - a jellegzetesen móríci hősöket: a heroikus indulatú embereket, a vergődő lelkeket, akik a szabadulás és új élet teremtésének vágyával küzdenek életük kiteljesedéséért.”³

A *Tragédiában* a drámaiság nemcsak a történésben, az emberi sors tragikus ábrázolásában, az életút reménytelenségének, embertelenségének a felmutatásában nyilvánul meg, hanem a novella struktúrájában is. A „felvonásokra”, „jelenetekre” tagolható írás egyes szerkezeti elemei jól elkülöníthető módon tartalmazzák a továbblépéshez szükséges feszültségeket. Különösen a tetőpont előtti jelenetben - a lakodalmi vacsora - bánik jól Móricz a megoldás készletelésének módszerével. Kis János egész napos készülődése az evésre már a levesnél kudarcot vall. A bekövetkező tragédia innen indul: „Sápadtság futotta el az arcát. Megérezte, hogy roppant feladatot vállalt magára. Megérezte emberi kicsinységét. Mint valami szél suhant át agyán a gondolat, hogy nem fogja megbírni, amit vállalt.”

Az ízes, tejfölös, töpörtős, kövér túrós csusza továbbviszi, növeli a feszültséget. A tehetetlenségére, az életének értelmetlenségére rádöbbenő Kis János - látva a többiek természetes jókedvét - csakazértis meg akarja mutatni: megbirkózik önmagával. A *lencse orjával* már jelentéktelen fogásnak tűnik, de az iránta tanúsított részvétlenség akkor válik érthetővé, ha a következő ételre gondolunk. A *töltött káposzta* Kis János álmainak, vágyainak a csúcsa, életének értelme, igazolása. Most akar győzni, pedig lehetetlen már a küzdelem: *szemére fátyol szállott*. A drámaian felgyorsuló pillanatok éppen azt az életcéllá torzult szándékot teszik nevetségessé, amelyet Kis János az elbeszélés elején megfogalmazott: kieszi a vén Sarudyt a vagyonából. Mégsem hangzik fel a nevetés, még a lakodalom hangjai sem szűrődnek ide. A cseléddé silányított Kis János hangtalanul vergődik, konok keserőséggel dobja el magától az életet, ahogy korábban a drótozott mázas ételhordó edényt rúgta el, szegénységének, kiszolgáltatottságának a jelképét.

Kis Jánost tragikus kisszerűsége egész életén végigkíséri. Fiatalságának szürke, eseménytelen éveit felnőttkorának monoton unalma váltotta fel. Ahogy Móricz írja: láthatatlan ember volt, akit senki se lát meg. Érthető, ha olykor feltámadó figyelme olyan dolgok felé fordult, amelyek elütöttek, változást ígértek a reménytelenül ismétlődő mozzanatok világában. Ezért került gondolkodásának középpontjába az evés: *Még ez az egy érdekelte: az evés*.

Érdemes lenne megvizsgálni, milyen jelentőséget tulajdonít Móricz az evésnek? Hogyan tárul ki, vagy éppen csukódik össze az ember egyénisége evés közben? Az író különösen érdekli ez a téma. Elég, ha csak néhány írására utalunk: *Tragédia, Ebéd, Barbárok, Egyszer jóllakni*. Kis János evésre készülődésének és étkezésének a leírása stilisztikai bravúr is. Sokféle árnyalattal találkozunk a *megnyalta a szájától egészen a habzsolásig*. Az esküvői vacsora kezdetén: „Fálnak veti a hátát, s akkor *hadd jöjjön az ellenség*.” A húsleves evésekor még *nyugodtan, komolyan kezdett munkához*, majd az első kétségbeesett megdöbbenés után *nekidőlt újra a csatának*. A hagyományos módon elkészített túrós csuszát *beraktározta*, majd a töltött káposzta töltelékei közé rakott „szívós, fővetlen, rágatlan” húsdarabot *le akarta gyúrni*.

Kis János a gyomrán keresztül értékeli a világot, életének minden jelentős emléke, eseménye valamilyen kapcsolatban van az evéssel. Jellemző, hogy a gondolkodást feltételező *tudást* nem ismeri. A *tud* ige háromszor fordul elő az elbeszélésben. Amikor álmából ébred a mezőn, tehetetlen haragjában törni-zúzni *tudna*, majd a vacsora előtti éjszakán nem *tud* aludni. Ezek a jelentések távol esnek az ige alapjelentésétől. A lakodalmi vacsora második fogása után, amikor a kudarc biztos tudatában *végtelen fájdalommal* szétnéz maga körül Kis János *már tudta, hogy vége*. Ma már evett annyit, mint egész életében egy ülésre szokott. De késő már a felismerés! Visszavonhatatlanul fut megsemmisülése felé az élet.

Ha Kis János keveset tud magáról, a környezetéről, annál többet *érez*. Igaz, ezek az érzések az evéssel kapcsolatosak: *Éhesnek érezte magát; tisztán érezte, hogy igen nehéz a melle, érezte, hogy egész belseje, gyomra átalakult, s hihetetlen munkára képes; úgy érezte, jól van lakva*. Az idézett részletek is igazolhatják, hogy Kis János miért nem jut el konfliktusa helyes felismeréséig. Bizonytalan sejtései, megérzései vannak helyzetéről, önmagáról. Ezek az érzések nem válnak tudatosakká, éppen azért, mert a világot csak empirikus valóságában érzékeli. Primitívságát Móricz néhány sztereotip gesztus ismétlésével is jelzi: „*Felemelte a hüvelykujját: Lesz húsleves. Jó sárga, zsíros tyúkhúsleves. Az jó lesz. Abból megeszek egy tállal*.” Éjszaka nem tud aludni: „*Kinyújtotta a hüvelykujját: Először lesz tyúkhúsleves... Ebből megeszek egy dézsával*.”

Az elbeszélés stílusa a nyelvi eszközök sajátos rendszerbe állításával ugyanezt a gondolatot fejezi ki. Móricz számára a *szabad függő beszéd* alkalmazása kettős eredménnyel jár. Egyrészt lehetővé teszi, hogy főhősei (így Kis János is) szabadon megnyilatkozhassanak, feltárhassák

saját belső világukat, másfelől az író is jelen van a szereplők bemutatásakor, s ha a szükség úgy kívánja, kommentálja az eseményeket.

A lakodalomra való készülődés csúcspontján Móricz kívülállóként mondja el Kis János eddigi életét, de úgy, hogy Kis János gondolatai állandóan beágyazódnak az írói közlésbe: *Egész nap rosszkedvű volt. Észre se vette senki. Kis János amolyan láthatatlan ember volt, akit senki sem lát meg. Így élte le az egész életét, sohase volt egy percig sem érdekes ember. Se nem erős, se nem gyenge, nem kicsi, nem nagy; nem sánta, nem begyes; mi lett volna, ami feltűnt vón rajta. Olyan volt, mint egy ember; két szeme volt meg egy orra. Bajusza is volt. És sohasem jutott eszébe semmi. Ha reggel volt, felkelt, este lefeküdt; amikor eljött az ideje, megházasodott.* Az idézet rövid mondatai szinte felszakadnak a közlőből.

Kis Jánosnak egész életében *sohasem jutott eszébe semmi*, ezért használ főleg tömondatokat. A nyelvi tömörség más esetben egyedüli eszköz a figura jellemzésére. Az elbeszélés egyik legjobban megrajzolt szereplője Kis János fia. A kisfiú szívbemarkolóan tragikus sorsa, magányossága, örömtelen gyermekkora, amint szótlanul elindul *fődi mogyorót* keresni, előrevetíti a következő nemzedék nélkülözésekkel teli, mosolytalan évtizedeit.

Móriczot élénken foglalkoztatja a szegényparasztok, a nincstelen zsellérek sorsa. Éppen az elbeszélés születésének idején indul meg a nagy paraszti tömegek kiáramlása Amerikába. A „kitántorgó” szegényparasztok a jobb élet reményében felcserélik hazájukat. Kis János önpusztító tehetetlenségében is az a céltalanság tör a felszínre, amely a paraszti tömegek jellemzője volt ekkoriban. „Értelmetlenségében tragikus halála bár szándékolatlanul, de élesen fejezi ki az agrárproletariátus magárahagyottságát, vezetetlenségét ebben a korszakban, azt, hogy lázadó indulatai a semmibe vesznek, mert irányítatlanul maradnak” - írja Nagy Péter.⁴

Móricz évtizedekkel később ezért fordul vissza Kis János sorsához. 1933-ban, a világgazdasági válság utolsó esztendejében még egyszer megfogalmazza véleményét erről a kisparaszti életútról. Az *Egyszer jóllakni* szemléleti horizontja persze sokkal tágasabb a *Tragédiáénál*. Magába sűríti mindazokat a társadalmi-politikai tapasztalatokat, művészi eredményeket, amelyekkel Móricz az évtizedek alatt gazdagodott. A *végtelen sík föld* nem a kulák Sarudy birtoka, de nem is a grófé, nem más az, mint a feudális maradványokkal terhes Magyarország. Kis János lázadása sem azonos korai elődjével, a csendőrbé mártott kés jelképes értelmű: az embert, Kis Jánost, elnyomórító, szolgává süllyesztő erőszaknak, hatalomnak szól.

Nem hiányzik ebből az elbeszélésből sem a vacsora. De amíg a *Tragédiában* Kis János életének értelmévé válik, addig az *Egyszer jóllakni*ban alig több önmagánál. A fiatal gróf így akarja megszerezni magának Évát, Kis János vonzó feleségét. Kis Jánost is inkább csak elhatárolása palástolására használja fel. Móricz másképpen látja tehát a kisjánosi sorsot, nem annyira reménytelennek, nem annyira végzetesen szükségszerűnek. Van kiút a kisparaszti nyomorúságból: a hatalommal való szembenállás útja.

Jegyzetek

1. *A naturalizmus* (A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket összeállította Czine Mihály) Bp. 1967. 130 - 132. o.
2. *A magyar irodalom története V.* (Szerk.: Szabolcsi Miklós) Bp. 1965. 168. o.
3. Uo.: 162. o.
4. Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Bp. 1962. 64. o.

A tügyi fájdalom csöppje

(Móricz Zsigmond: *Judith és Eszter*)

Az igazi, teremtő művészek bármihez, bárhová nyúlnak önmagukra találhatnak. Úgy élik az életüket, hogy nem csak az övéket élik. Gyermekkoruk jóízű felfedezései ezernyi társukéi is. Igaza van *Illyés Gyulának*, amikor *Petőfiről* beszélve azt mondja: „A nagy költők nem váratlanul szólalnak meg, nem derült égből, mint az isteni kinyilatkoztatások. A népek életében messze visszamenőleg meg lehet állapítani, mikor estek vajúdásba, hogy megszüljék a rendkívüli fiút. A nemzet, a nagy család előre készülődik az eseményre. Előre kioktatja a dajkákat, akik az újszülöttet ápolni fogják, szájába adják az anyanyelv szavait. Megtisztítja a szavakat is. Aztán tanítókat nevel, akik a fiút irányítani fogják. Iskolakönyvekről épp úgy gondoskodik, mint a nagybácsik ajándékairól és dorgálásáról. Jó barátokat és vetélytársakat szemel ki, akik majd védik és ösztökélik. Az egész ország egy izgalom.”¹

Így mindaz az életanyag, ami *Móricz Zsigmond* születése előtt és után formálódik, alakul, egyszer jelentős alkotások anyagává válik. Ebben a folyamatban a jó vagy rossz egyenértékűek. Mindegyik alkalmas arra, hogy a nagy művész megszületését elősegítse. *Móricz Zsigmond* 1908 előtti élete felkészülés volt a megszerzett tapasztalatok kimondására. Valami mégis megakadályozta, hogy a saját hangján megszólaljon. A maga számára is megdöbbentő volt, hogy ő másképpen látja a világot, mint elődei vagy kortársai. A *Jókain*, *Mikszáthon*, *Gárdonyin* nevelkedett író először a mesterek szemén át nézte a világot, a paraszti életet, amelyről a legbősegebbek voltak a tapasztalatai.

Jókai legtöbbször kívülről, csodálkozással vegyes kíváncsisággal figyelte a parasztok világát. Romantikus képzelete elrajzolja ezt a környezetet. *Mikszáth* sokkal közelebbről figyeli az életüket, ábrázolásmódján átsüt a személyes tapasztalat, mégis szinte új paraszti életmitoszt teremt. Újjáalkotta ezt a világot, amelyben még a tragikus sorsú hősök is úgy emelkednek föl sorsukon, mint a mesék legkisebb legénye a táltoson az üveghegynél is magasabbra. *Gárdonyi Géza* parasztjai igazi jellemek, a szónak abban az értelmében, hogy megméri magukat a világban, gondolkodnak a sorsukon, vállalt érzelmeik vannak. De életüket átlengi valamiféle bölcs rezignáltság, derű, nyugalom. *Tömörkény István* jut talán a legtovább. Az ő szemlélete nyersebb, a legközelebb áll a valósághoz, parasztfigurái - amellet, hogy gyakran egysíkúak - megpróbálnak lázadni a sorsuk ellen, megkísérlik nyomorúságos helyzetük okainak a feltárását is.

Ezekből a hagyományokból merít *Móricz*, amikor arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a magyar parasztot. A fentebb felsoroltakon kívül adott még az élő irodalom parasztképe. *Bródy*, *Petelei*, *Thury Zoltán* különös, vad indulatokkal fűtött parasztfigurái éppen úgy ott vannak az irodalom köztudatában, mint a népszínművek „vasárnapi”, az élet nehézségeit dalolva viselő parasztjai. S talán a leglényegesebb: rendelkezik már olyan szélességű és mélységű ismerettel, amely feljogosíthatja a vallomásra. Nemcsak a gyerekkor tapasztalatai keresik a kifejezéshez az utat, hanem a többszöri népköltési úton felhalmozódott élmények is.

A *Hét krajcár* (1908) gátszakító sikere megindítja az elbeszélések folyamatát. Igaz, a korai írásokban még elég gyakran kísértenek a *Jókai*- és a *Mikszáth*-hagyományok. Ha észre is veszi *Móricz* a parasztság sorsát meghatározó ellentéteket, és megismerkedik a valóságfeltárás új módszereivel, tanulmányozza a naturalizmus elméletét és gyakorlatát, s lázadó indulatú paraszthősei korán megjelennek elbeszéléseiben, mégis torznak és egyoldalúnak érzi (személyes tapasztalatai ellenére is) a magyar paraszti sors végtelen keserű ábrázolását. Úgy véli, hogy a

nyomor ellenére, a szociális kiszolgáltatottság közepette is kell örülnie a parasztságnak, kell hogy vidámságban, örömben is legyen része. Ez az egyik magyarázata annak, hogy az 1908-1909-ben született novellákban gyakoriak az idillek a komor társadalmi tapasztalatok ellenére (*Hímes tojások, Virrad, A kakas, Csitt-csatt*).

De az anekdotázó hajlam, a mesélés önfeledt öröme már olykor-olykor átadja helyét a komorabb látásnak. A *Hét krajcár* mellett a *Tragédiát* vagy a *Judith és Esztert* említhetjük a fenti kijelentés igazolására.

JUDITH ÉS ESZTER

Szegények voltunk. Koldusnál is szegényebbek. Mert van-e nagyobb nyomor, mint a tönkrement uraké.

Egy nyírségi kis faluban húztuk meg magunkat, ahol egy talpalatnyi se volt a mienk a sovány homokból, s édeskés szagú akácfavirág gyötört. Csak az emlékezetünkben éltek a kövér bortermő repcetábláink, gulyánk, ménesünk, oszlopos kúriánk, ott fenn a ficfás Tisza-parton. A világ sarkába húzódtunk, elbújni a szégyenünkkel. Mégis olyan helyre, ahol van atyafi. Jó a rokon, gondolta apám, aki meleg szívű volt, s mindig szerette az embereket.

Pedig átkos a rokon, az atyafi.

A rokon ott lakott a falu derekán, a legnagyobb parasztházban, amely csak úgy terpeszkedett a vályogoszlopaival, s puffadtan nézett apró ablakaival. Hol volt ez a mi úrias udvarházunk mellett. S micsoda keserves, nyomasztó nagy góg áradt belőle reánk. Vince bácsi, a nagy tokájú, kemény öklű, bozontos szemű rokon, hiába volt Szobi Kertész, mint mi, cselédjének akart befogni. Haragudott, hogy az apám nem vetkezett vele egy gatyaszárra, irigylte, hogy neki már az öregapja kicseppent az úri sorból, s a mi águnk ennyi ideig bírta. Az igaz, hogy osztán jól is lepottyant, szétmállott a sárban, mint a túlérrett körte.

Hát még az asszonyok. Az anyám Judith volt, Simonkay Judith. A nagyanyja báróleány volt, s a rokonsága odafent virágzott a hétágú koronák világában. A Vince bácsi, a Szobi Kertész Vince felesége Csitke Eszter volt, s ennek az apja számadó csikós vala az Alföldön, s úgy suttozták, pandúrkézen vezett el.

A két asszony olyan volt, mint két éles kés.

Az anyám sose panaszkodott. Hideg asszony lett, s egy szissz nélkül tűrte az életet. De a faluban rebesgették, hogy a pántos ládákban megőrizte régi apróvirágos bársonyszoknyáit, nehéz selymeit, s drágaságokat marokszámra. Egy kis igaz volt benne, de nagyon kicsi. Az apám jött-ment, káromkodott, kacagott, spekulált, reménykedett; bízott mindenkiben, várt valamit mindenkitől s csalódott mindennap. Néha rettenetes jelenet volt kettőjük közt.

Én meg csendes kis emberke lettem. Félénk közvetítő az anyám és a világ között. Félttem az emberektől, ujjaimat se mertem mozdítani. Úgy lestem ki a világba, mint a csigabiga, minden pillanatban készen a visszahúzódásra. És mégis nekem kellett kijárni az emberek közé. Én voltam a család képviselője a falu előtt. Az apám alig volt otthon, az anyám az udvarra se lépett ki, ha csak muszáj nem volt. Csak én jártam ki a házból, iskolába, boltba, tejért...

A tej. A mi kis életünk legnagyobb hiánya! A sok apró baj közt, amellyel meg kellett küzdenünk, ez volt a legkeservesebb énrám. Nagyon szerettem a tejet, s nem volt tehenünk. A faluban meg nem lehetett kapni, pénzért is ritkán; a tej arra való volt, hogy legyen mit a „piacra vinni”. Istenem micsoda gond volt az, hogy csaknem mindennap a nyakamba kellett venni a falut és sorolni a tej után. Persze ha az anyám beszédesebb lett volna, s meghallgatja

a szomszédasszonyok pletykáit, nem kellett volna nekem tej után járni. Helyébe hozzák. De nem tette. És én kevély voltam az anyámra, mert szegény, mert szép és mert gögös.

Egy karácsonytáji estén nagy eseménynek lett oka nálunk a tej. Már bejártam a falut, s gyáván nyújtogattam a fehér meg a vörös krajcárokat, de adj isten, hogy csak egy pohárral is kaptam volna valahol. Pedig mindenütt volt bőviben. Elöttem csűrölték nagy kondérokban, háromlábú cseréplábasokban, s mégis, ha kértem, a szikár, éles szemű, pénzéhes parasztasszonyok kiterjegették a két kezük szárát s mind a tíz ujjukat és csípőre szorított könyökkel sápitották:

- Nincs galambom. Nem lehet. Győteni kell. Gyön az innep. Kell a kalácsba, bélesbe, piacra. Most áros a té.

Fáradtan, pityergésre álló szájjal tértem haza.

- Nincs. Nem adnak.

Az anyám nagy fekete szeme kitágult, csak úgy világított. Nem szólt, nem sóhajtott, nem fakadt könnyre. De én meglapultam, mint a kis egér, mikor érzi, hogy rögtön égszakadás.

Az anyám is kalácsot akart dagasztani. Nem szólt, elővette a vizes korsót; vízzel kavarta a tésztát. És én tűnődve néztem. Kint gyorsan alkonyodott, s ahogy a kavarófa csomóba olvasztotta a lisztet, egyre merészebben nőtt bennem egy gondolat.

- Anyám...

Rám pillantott. És én kimondtam.

- Én elmegyek Eszter nénémhez...

Meg se rebbent a szeme. Pedig nagy szót mondtam. Azon sem csodálkoztam volna, ha a nagy sárgarézkapcsos biblia, amely az almáriom polcán fenyegetően csillogott, rögtön a fejemnek repül, csak úgy magától... Eszter nénémről, a rokontól, soha semmit se kértünk, ha éhen halunk is.

De hisz neki volt vagy hat tehene, s a mi házunkban három napja se volt egy kanál tej. Mindig csak keménymagos leves meg krumpliceles... Már majd megszakadt a szívem egy kis tejért. Az ablakon bevilágított a hideg, vörös fényű napsugár, az anyám csak kavarta, kavarta a tésztát. Egyszer megszólalt.

- Eredj el.

Azt hittem, nem jól hallok, egy pillanatig vártam, hátha megbánja, s hogy nem szólt, hamar felmarkoltam az asztal sarkáról a krajcárokat s elsiettem. Nem. Az ajtónál még egyszer megállottam, visszanéztem az anyámra.

- Menjek?

- Csak eredj.

Egész úton kalapált a szívem.

A kutyák majd lehúztak, és én hogy reszkettem tőlük! És sehol sem voltak olyan dühös ebek, mint a Kertész-portán.

Egy cselédlány jött elő, az mentett meg.

- Hol van Eszter néném?

A cifra lány mogorva volt, dühös. Úgy tetszett, mintha mérgesebben vicсорítaná rám a fogát, mint a kutyájuk.

- Az ólba - mordult rám.

Igen jámboran, meglappanva, fél szemmel az ebekre sandítva mentem az ól felé. Még a szalma sem zizegett a talpam alatt.

A marhaól ajtaján vastagon áradt kifelé a pára.

Hirtelen megállottam, mintha jégbálvánnyá lettem volna magam is. Az ólból különös kiáltásokat hallottam.

- Hacc békén!? - kiáltotta az Eszter néném hangja, de úgy, mintha nem akarna kiáltani.

Dulakodás hallatszott; valami deszka, a szénatartó oldala recsegett, mint hozzálöktek volna valakit.

- Komisz! - lihegte Eszter néném. - Disznó komisz!

Valami férfihang kacagott, halkan, nyihogva.

Megismertem. A kocsisuk volt, Pál Feri, a darutollas legény, akiről még én is tudtam, hogy a cifra szolgálo miatt hagyta ott a régi helyét s állott be Eszter nénémékhez.

- Mit akarsz? - sziszegte a néném.

- Gyűjön ki! - mondta a legény. - Az íccaka gyűjön ki.

Csönd lett.

Én úgy állottam, mint a bálvány. A rémület fura kicsi gyerekszobra. Pedig nem értettem a szóból semmit.

- Eressz! - sziszegte újra a néném.

- Kigyün?... Ki?... Ha ki nem gyün, rágyútom a házat. Engem ne bolondíjjon... Ha mán megíttetett, ki is gyűjön... Ifjélbe.

Az ól rácsajtaja kivágódott és a néném kirohant.

Ahogy meglátott, bámészan, ijedten, közvetlen az ajtó mellett ácsorogva, rögtön látta rólam, hogy mindent hallottam, értettem, s ettől úgy megrémült, majd elejtette a zsajtárt.

- Mit akarsz? - ripakodott rám olyan gyilkos szemekkel, azt hittem, fölfal.

- Édesanyám - hebegtem - tisztelteti Eszter nénémét, tessék adni egy csupor tejet.

- Nincs! - ordította, hogy majd felbuktam tőle.

Azzal sarkon fordult s ment a ház felé. Valami nagy okosság jött rám.

- Pénzéért kéri! - kiáltottam utána olyan hangos, hogy magamat is meglepett.

Visszafordult, mint mikor egy harapós kutya ellen védekezik az ember.

- Nincs, ha mondom! - s tovább ment. Aztán még egyszer felém nézett. - Három kemence kalácsot kell kisütnöm.

A hátam mellett ideges röhejt hallottam. Pál Feri állt mögöttem. És én nem Eszter nénémre haragudtam meg, hanem erre az állatra.

Leforrázva mentem haza.

Soká álltam az ajtó előtt, míg be mertem nyitni.

Az anyám már meggyújtotta az olajmécsest; ezen a vidéken üvegoldalassal mécsest használnak a házakban is, mint az istállóban. S én jól tudtam, hogy a lámpánkban nincs petróleum, az üvegbe sincs.

Letettem a pénzt az asztal sarkára s elszuttogtam:

- Nem tud adni. Nincs neki.

Az anyám fölegyenesedett, kemény lett, és azt vártam, hogy kiabálni fog, szidni fogja.

De nem szólt. Semmit sem szólt. Végigsimította a homlokát, s azt mondta.

- Jó.

Szomorú, nehéz este volt. Egyikünk sem szólott. És én egyre csak néztem a mécses pislogó, hosszú füstöt eregető lángját, s arra gondoltam, hogy csakugyan milyen sok petróleum fogy a nagy lámpában, hogy már megint egy csepp sincs az üvegben. És arra is gondoltam, hogy két nap múlva karácsony, és csak legalább az apám hazajönne karácsonyra. Pedig neki jobb, ha nem is jön haza, mert látni se szereti ezt a nagy szegénységet, és ő, ha elmegy, mindig urak közt van, mert csak azokkal lehet üzletet kötni.

De úgy látszik, azokkal se lehet, mert ő mindig soká van oda, mégis gyalog szokott hazajönni egy krajcár nélkül...

Hamar lefeküdtem, és akkor sem jutott eszembe, csupa csak ilyen komoly, nagyemberes gondolat.

Éjszaka volt, sötét, mikor valaki verte az ablakot.

- Judit! Judit! - hallottuk.

- Eszter! kiáltott az anyám - te vagy?

- Én. Az isten irgalmára, eressz be.

Az anyám beeresztette. Én ott reszkettem az ágyon. A hideg lelt.

Egy gyufa sercegése hallatszott, de meg sem gyúlt, már rémülten szuttogott Eszter néném.

- Jaj, meg ne gyújtsd, ha nem akarod halálomat. Vess ágyat, végem.

Az apám ágyát bontotta meg az anyám, s a néném belefeküdt úgy ruhástul. Egyszer csak kurtán felsikoltott:

- Hjj! Ne nyúlj hozzám. Fájd... Összetört! - és zokogva fakadt. - Megvert. Majd agyonvert.

Kimeresztettem a szemem, és semmit sem láttam. Figyeltem, s mintha az anyám nem is lett volna, neszt sem hallottam.

Tompán, görcsösen zokogott az asszony.

- Én, én örült bolond... Rajtakapott... - s csikorgatta a fogát. - És megvert, hogy ott nyúltam el az udvaron. Van egy órája, hogy ott fagytam. Hová legyek? Kicsukott. Csak hozzád jöhettem. Máshoz ha megyek végem. Akárki más kiád rajtam...

S nyögött és lihegett és sírt.

- Tudtam, hogy az urad nincs itthon. És osztán te úgyis tudod.

- Én? - szólt az anyám.

- Nem szólt... a gyerek?...

Én majd leszédültem az ágyról.

Az anyám megszólalt. Azon a rettenetes nyugodt hangon, amelytől én már rettegtem, amelytől az én apám néha majd megbolondult.

- Nem. Az én fiam nem szólt.

És én, az „én fiam” remegtem, mint a nyárfalevél.

Eszter néném csöndes lett, mint a halott. Többet nem szólt, nem sírt, egy pisszt sem adott.

Anyám lefeküdt, és én, aki az ő ágya lábujában háltam, éreztem, hogy hideg, mint a jég.

Reggel, mikor fölbredtem, minden úgy volt, mint rendesen.

A kemence már meleg volt, anyám fenn járt-kelt.

Felöltözködtem, s vártam a reggelit, mikor belépett az Eszter néném cifra szolgálója.

Lármás volt és jókedvű, nem olyan dühös vad, mint az este. Inkább csúfondáros.

- Gazdasszonyom egy csupor tejet küldött. Itt az egész esti fejés... Csak épp a tetejét szedte le. Az édes tejfel kellett a bélestésztához.

- Jól van, Zsuzsi, mondd meg a gazdasszonyodnak, hogy köszönöm... Várj. Vidd el neki ezt a pár fülbevalót, viselje emlékül.

És felemelte a pántos láda tetejét, s odaadta a legszebb pár függőjét.

Bizony nem tartottam drágának a tejet. Mert ahogy a Zsuzsi lelkendezett a csecse ékszernek, olyan szívbeli örömmel méregettem én az öblös, hatalmas cserépfazekat. Vártam, hogy mégis tejet reggelizzek egyszer.

Az anyám pedig fogta az óriás köcsögöt s elkezdte csöndesen, nyugodtan beleönteni a moslékos dézsába. Mert volt nekünk egy árva malacunk is.

Fakó lett az arcom és halálos rémület vett erőt rajtam.

Az anyám rám nézett. Meghökken, s keze egyre vékonyabb érben csurgatta a tejet. Végre nagyot sóhajtott s ellágyult, fájdalmas szép arcán egy könnycsepp futott végig. Megszólalt:

- No, add a csészéd, fiacskám...

A Judith és Eszter a Hét krajcár című kötet egyik legjelentősebb darabja. A továbbiakban még részletesen lesz szó erről az elbeszélésről, most - bevezetőül - hadd idézzem Nagy Pétert: „A Judith és Eszter, a kötet záróelbeszélése szinte összefoglalja az egész tematikáját: a Hét krajcár kezdeti szituációját, a lecsúszott úricsalád helyzetének képét mélyíti el, teszi a konfliktus egyik alapmozgatójává, de itt már a legkiélezettebb konkrétsággal állítva szembe a kulák göggel, kegyetlenséggel és erkölcstelenséggel az anya által képviselt szegények tisztaságát, emberségét, megalkuvás nélküli becsületességét.”²

Közismert, hogy a Móricz-család a csécsei „gazdasági” csőd után Prügyre került. A gyermek Móricz döbbenetes intenzitással éli át a tündérsziget elvesztését. Az *Életem regényében* írja: „Mintha csak azért lettem volna íróvá, hogy megmutassam azokat a sebeket, amelyeket hétéves koromtól tízéves korig Pthügyön át kellett élnem.”³ Végletes elkeseredéséről, sérelmeiről önéletrajzi munkájában is sokat ír. De hát mi történt valójában? Érdekes Móriczot idézni, aki éppen a *Judith és Eszter* kapcsán beszél erről: „Édesanyám egyszer azt mondta, a Judith és Eszter után: s érdesen és mérgesen mondta: Én nem tudom, mi bajod van neked ezzel a Tüggyl? Én csak szép és jó(!) emlékeket hoztam onnan.

Megállott a szemem, s meghűlt bennem a vér. Minden szenvedésem édesanyám miatt volt. Utóvégre én csak egy kisgyerek voltam, s azt hiszem, nekem magamnak még nem is volt volna képességem önmagam miatt annyira felbőszülni: de anyám miatt meg tudtam ismerni a felháborodást, a méltatlankodást és a bosszúálló gyűlöletet. Engem ott nem bántott meg senki, én még nem voltam megbántható, de édesanyám mellett állottam, szorosan hozzáfonódva inkább benne élve, mint magamban, s az ő könnyei bennem alvadt vért és be nem forradható sebeket hagytak. Én már akkor emberi méreteken felüli fájdalmak közt szenvedtem miatta, s azóta valósággal ápoltam ezeket a régi sebeket, hogy be ne gyógyuljanak, s amikor már életfilozófia érett ki bennem, még mindig úgy tartottam számon a múltat, hogy ezek a kínok és zúzott, vágott, mart sebek az én legnagyobb kincseim: ha én ezeket feltárom, meg fogják látni az emberek, az emberiség, hogy nem érdemes élni, nem érdemes emberek között élni, mert az ember szelidíthetetlen vadállat.”⁴

A könnyen sebezhető gyermeki lélek nagyítja fel a sérelmeket, a bántásokat? Vagy az történik, mint a *Légy jó mindhalálig* esetében? Nyilas Misi megalázottsága, védtelensége a világgal szemben, vagy a *Judith és Eszter* befelé lobogó gyerekhőse pusztán formai eszköz a nagyobb hatás elérésére? Hiteles-e az elbeszélés valóságanyaga?

Amellett, hogy Móriczban bizonyos családi nosztalgiák is élnek (a Pallagiakkal kapcsolatban), az író korában nem volt ritka az olyan „szociális fölcserélődés”, mint amelyen az elbeszélés hősei átmentek.

Ennek a mozgásnak az érzelmi következményeiről a személyesség lírai hangján képes Móricz vallani, úgy, hogy közben megőrzi igaznak a valóságosat, s egyúttal túlmutat az egyedin az általános felé.

Már az elbeszélés első mondatai sem titkolják a személyességet. A jelenből a múltba visszatekintő ember ugyanúgy beszélhet, mint aki már túlvan mindazon, amit elmondani akar, mégis a nyomatékossító első mondatok rögtön a lényegre rajzolják: „Szegények voltunk. Koldusnál is szegényebbek. Mert van-e nagyobb nyomor, mint a tönkrement uraké.” Az első személyű közlés egyúttal a történet hitelét is megteremti. A világ szeme elől egy kis nyírségi faluban meghúzódó család a viszonylagos jólétből a keserű nyomorúság állapotába jutott. Tiszacsécséről való eljövételünk szabályos menekülés volt, ha egyszál ingben is, csak elvinni a szegénységet oda, ahol nem lát senki...” - írja Móricz az *Életem regényében*.⁵ Hiába jár-ke az apa szerte az országban, üzletel, vállalkozik, a család helyzete nagyon lassan javul. A szegénység olykor „rettenetes” jeleneteket szül, a szülők néha veszekednek is. Az időszakos családi diszharmónia még jobban elnémítja a gyermeket. Finom lélektani megfigyeléssel érzékelteti Móricz ezt az állapotot: „Féltem az emberektől, ujjaimat sem mertem mozdítani. Úgy lestem ki a világba, mint a csigabiga, minden pillanatban készen a visszahúzódásra.”

Az apa tehetetlen dühét legtöbbször kiviszi a családból, levezeti valahol. Az anya otthon marad a gyerekekkel. Szegénységében is megőrzi emberi méltóságát, erkölcsi tartásából nem enged, a maga módján tiltakozik a nyomor embertorzító hatása ellen. De nem tudja elviselni a rokonság gazdag paraszti gögjét sem. „Édesanyám - írja Móricz - soha ebben a torkot szorongató mélységben egy pillanatra sem felejtette el, hogy ki ő és mivel tartozik neki az élet, s ő a családi tradícióknak. Szegényebb volt talán az egész falunál, a kondásnál szegényebb volt, mert annak kommenciója volt, s világon minden segítség nélkül gondozott hat embert: ketten szülők s négy gyerek. S úgy tudta magát tartani, hogy mindenki úriasszonynak tekintette, akire föl-néztek, s akitől kértek: nem csak tanácsot, de még alamizsnát is. A kultúra magaslata fizikailag is felismerhető.”⁶

Az emlékező, lírai expozíció után felgyorsul az elbeszélés hangja. Egy felkiáltás lendíti meg a történetet: „A tej. A mi kis életünk legnagyobb hiánya!” A karácsony előtti kalácssütés nagy eseménye indítja meg lényegében az eseménysort. A tej utáni erős sóvárgás érezteti, hogy a tejnek nagy szerepe lesz még a novellában. A családot képviselő kisfiú házról-házra jár, hogy egy csupor tejet szerezzen. Bár mindenütt volt bőven, mégsem sikerült vennie. A falu visszatartó magatartása mögött a büntetés szándéka feszül: „Persze ha az anyám beszédesebb lett volna, s meghallgatja a szomszédasszonyok pletykáit, nem kellett volna nekem tej után járni. Helyébe hozzák. De nem tette.”

A drámaian felgyorsuló események által válik még feszültebbé, hogy egyre gyakrabban szakítják meg az írói közlést párbeszédek, váratlan fordulatok. A nagygazda rokonnál, Eszternél is kudarcot vall a kisfiú. Pedig micsoda nagy elszánás kellett ahhoz, hogy a rátarti, gögös, felkapaszkodására büszke rokonhoz elengedje az édesanyja. „Azt hittem, nem jól hallok, egy pillanatig vártam, hátha megbánja, s hogy nem szólt, hamar felmarkoltam az asztal sarkáról a krajcárokat s elsiettem. Nem. Az ajtónál még egyszer megállottam, visszanéztem az anyámra” - emlékezik a kisfiú, s érezteti Móricz, hogy voltaképpen a gyerek kedvéért alázódik meg, amikor elengedi Eszterhez.

Eszternél akaratlanul is tanúja lesz Eszter és a kocsis Pál Feri találkozásának. Nem ért ugyan sokat a jelenetből, mint ahogy a korábbi kudarcokat sem érzékeli igazán, inkább az emberi közömbösség, a kíméletlenség fokát mutatja a hozzá való viszony, mint megalázottságának megértését. Így a gyermek egyedül áll a jóság, a büntetlenség, a becsületesség képviselőjében a rosszal szemben. Még lélekben sem válaszol rosszal a gonosz kihívására. Nem keresi az emberek magatartására a magyarázatot. Nem lehet megszabadulni attól a gondolattól, hogy már ebben a korai novellában megfogalmazódik az erkölcsi alaptétel, ami a *Légy jó mindhalálig* vezérgondolata lesz: a költőnek, a művésznek az a feladata, hogy az emberiség tanítója legyen. A minden akadályon, a minden rosszon győzedelmeskedő jóságot kell hirdetnie. Félreértés lenne persze azt hinni, hogy a kisfiúra nem hatnak ezek a kudarcok! De visszafójt magában mindent: „Letettem a pénzt az asztal sarkára s elsuttyogtam” - jelzi Móricz ezt a fokozódó belső feszültséget. Ebben is hasonlít az édesanyjára. Az első kudarcokat ő így fogadja: „Az anyám nagy fekete szeme kitágult, csak úgy világított. Nem szólt, nem sóhajtott, nem fakadt könnyre.” Eszter visszautasítása után hasonlóan (csak nagyobb belső nyugtalan-sággal) viselkedik: „Az anyám főlegyenessedett, kemény lett, és azt vártam, hogy kiabálni fog, szidni fog.

De nem szólt. Semmit sem szólt. Végigsimította a homlokát, s azt mondta: - Jó.”

Ennek a jelenetnek az ellenpontja az elbeszélésben Eszter éjszakai „kudarca”. Most a férj éri tetten, s miután szinte agyonveri, Judithoz menekül (arra gondolva, hogy az a kisfiútól úgyis tud a kocsissal folytatott viszonyáról); Judit befogadja, lefekteti. Másnap az urához visszatérő asszony egy csupor lefölezött tejet küld hálából. Mi történjen a tejjel? Ingyen nem fogadhatja el, hiszen akkor önmaga is Eszterhez silányulna. A valóságos árát megint nem adhatja, hiszen azzal újra csak valamiféle cinkosságot vállalna. Győzedelmeskedik a természetes jóság, az az erkölcsiség, amely büszkén hirdeti: Úgy add a jót, hogy ne várj érte fizetséget. Segíts, ha képes vagy a segítségnyújtásra! Ezért nyújtja át fizetségül - aránytalanul nagy árul - a legszebb pár függőjét.

A mikszáthi modorban írt elbeszélés itt már befejeződne. Erkölcsi elégtételt kapott Judith, győzött a becsületesség, a tisztaság. Bebizonyosodott, hogy a szegények jósága minden körülmények között őszinte, igaz érzés. A tanulságot így könnyen le lehet szűrni. A történet azonban ezáltal pusztán anekdotává válna, amit a fehér asztal mellett szívesen meghallgat az ember. Az író arra is képes, hogy a csattanót továbbvigye: „Az anyám pedig fogta az óriás

köcsögöt, s elkezdte csöndesen, nyugodtan beleönteni a moslékos dézsába. Mert volt nekünk egy árva malacunk is.”

Kétségtelenül ez a jelenet az elbeszélés drámai csúcspontja. Itt lepleződik le teljes nagyságában a paraszti gőg, az erkölcstelenséggel párosuló kivagyokiság, a mindenkit a maga szintjére lehúzni akaró önteltség, butaság. Ezzel a világgal csak a tiszta szegénység erkölcsi eszményeit lehet szembeállítani. A tisztaság iránti konok hűség és ragaszkodás ereje adhat csak tartást elviselni a sors térdrekényszerítő csapásait.

Móricz valóságismerete nem áll meg ennél az erkölcsi parabolánál. Ilyen befejezéssel még mindig kísértene a csattanóra kihegyezettség veszélye. Az író nagy életismerettel és lélektani érzékeléssel rajzolja az utolsó pillanatokat. A mindvégig „keményen” viselkedő édesanya „el-lágyult, fájdalmas szép arcán egy könnycsepp futott végig. Megszólalt: - No, add a csészédet, fiacskám...” *Czine Mihály* méltán dicséri az elbeszélés befejezését: „Ez az egy csésze: a szegények jóságának, melegszívűségének, fölényének a legzengőbb hirdetője.”⁷

A *Judith és Eszter* „a tügyi fájdalomzónának alig kieresztett csöppje”⁸ méltó lezárása a *Hét krajcár* című kötetnek. Ha szemléletében vannak is még olyan vonások, amelyek a mikszáthi hagyomány irányába mutatnak, a drámaiság, a feszes szerkezet a kíméletlenebb látást jelzik. Ehhez járul hozzá az elbeszélésnek az élőbeszédhez közelítő stílusa is.

Jegyzetek

1. *Illyés Gyula*: Petőfi Sándor. Bp. 1979. 9. o. (Olcsó könyvtár 708. k.)
2. *Nagy Péter*: Móricz Zsigmond. Bp. 1962. 66. o.
3. *Móricz Zsigmond* művei VI. k. Bp. 1973. 905. o.
4. Uo. 905. o.
5. Uo. 820. o.
6. *Életem regénye*. 919. o.
7. *Czine Mihály*: Móricz Zsigmond. Bp. 1970. 56. o. (Nagy magyar írók).
8. *Életem regénye*. 906. o.

Duna mentén

Krúdy Gyula legendás termékenysége megnehezíti a művészi korszakok pontos datálását. Az biztos, hogy 1911 fontos évszám az író pályáján. Ekkor adja ki a *Nyugat* könyv alakban a *Szindbád ifjúságát*. 1913-ban nagy siker *A vörös postakocsi*. A siker osztatlan és egyértelmű. Krúdy erre az időre csakugyan „meghódítja” Pestet. 1910-től 1914 végéig tíz novelláskötetet, négy regényt és három színdarabot írt.

Jóllehet ebben az időben többféle hatás érvényesül Krúdy alkotásaiban - leginkább a *Mikszáth Kálmáné* - megszületik s kikristályosodik az az ábrázolási módszer és stílus is, amelyet ebben az időszakban a *Szindbád ifjúsága*, majd a *Szindbád-történetek* reprezentálnak. A korai Szindbád-elbeszélések egyszerre stílusbravúrok, ugyanakkor a próza új lehetőségeinek a felvillantói is.

A *Szindbád ifjúságáról* először a *Nyugat* írt (1911. május 16. sz.). *Szép Ernő* érzékletesen és pontosan fogalmaz, amikor Szindbád lényegét keresi: „Szindbád az a magános, melankolikus hajós, aki nem viharos tengereken hánykolódik, nem a csodák s borzalmak tartományai felé evez, hanem a múlt holt vizein kalandoz álomszigetek között, bárkája fehér vitorláját nem tépik a szelek, csak a sóhaj rezegetti, egész messziről, mint egy búcsút lebegtető patyolatzsebken-dő... Az a csodálatos, festhetetlen szín van a Szindbád történeteiben, amely a régi fotográfiákon teszi nemesebbé az arcokat, amely ócska tükrökre lehet, megörzött selymeket illatosít, antik ékszerek köveit teszi gyöngédekké és bánatosakká. Ahogy Szindbád mesél, gyöngédebb és érzékenyebb a muzsikás cigányok üveghangjainál, az ember régi hangszereket képzel...”

Nem célom itt ismertetni a Szindbádról szóló irodalmat, csak annyit jegyzek még meg, hogy a bírálók - köztük *Kosztolányi Dezső* és *Várady István* - a Szindbád-történetek zeneiségére, a zenével való rokonságukra nagyon hamar felfigyelnek. Kosztolányi egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a Szindbád-mesefolyam összefüggő egész, amelynek „hőse egy ősz és fiatal költő, egy ábrándos bölcs...” Érthető *Ady* fölkiáltása is: „Krúdy szemérmetlenül és egészen lírikus, szemérmetlenül és pompásan.” A zeneiségre való hajlam és a lírai túltelítettség az író egész életművét végigkísérik.

DUNA MENTÉN

Szindbád egyszer magányosan, barát nélkül élt egy kis faluban a Duna mentén, és megbomlott agyvelejét, zúgva kalapálgató szívét gyógyította. Idegen embereknél lakott, és egy árnyékos veranda volt az a hely, ahol lábát kinyújthatta. (A parasztház szobájába szinte négykézláb kellett bemennie.) Itt élt elhagyatva, a verandáról a nagy Dunát nézte, amely olyan széles volt e helyen, mint egy tó. A túlsó parton esténként egy lámpa égett a víz felett, és fehér sugarakat küldött a fehér vízre. Nappal kormos vontatóhajók vonultak a nagy vizen, meg-megálltak, horgonyt vetettek, és a kis piros-fehér zászlócska olyanformán lengett Szindbád felé, mintha éppen az ő tiszteletére állottak volna meg a hajók a kis falu alatt. (Szindbád ilyenkor egy harcsabajuszú és hallgatag kormányosra gondolt, aki ott pipázik valahol az állati hangon bőgő vontatóhajó farán, míg a felesége az ingét mossa a csónakban.) Délután a bécsi hajó szelte át a vizet, és a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap. A kémények gőgösen füstölögtek, a kerekek hűsége és komolyan lapátolták a vizet, míg a fedélzeten fehérabroszos asztalok látszottak, ahol kövér idegenek sonkát esznek, és hozzá jégbehűtött sört isznak; a korlát mellett színesruhájú asszonyok és leányok állnak, nagy szalmakalappal a fejükön, és kis zsebkendőiket Szindbád felé lobog-

tatják. (Ilyenkor Szindbád fehér nadrágos és aranyos sapkájú hajóstiszt szeretett volna lenni. Hófehér cipőben ábrándos lépésekkel megy végig a fedélzeten, és hódító pillantásokat vet a nyersselyem ruhás, nagyszemű román asszonyokra.) Aztán a bécsi hajó eltűnt a folyó kanyarulatánál, és Szindbáddal csak a romok maradtak, amelyek a túlsó part hegyeiről integettek. A hegyeken hajdan királyok laktak, és a fák még nem nőttek be teljesen az utat, amerre a királyok (bíborpalástban és nagy sarkantyús csizmában) a lovagokkal és az udvarhölgyekkel a várba felmentek. A nők hosszúderekű ruhát és arannyal himzett bársonyszoknyát viseltek. Csizmát hordtak, mert gyakran lóra ültek, és göndörhajú ifjakkal nyargalásztak a lapos partokon. Bár a Duna a hegy lábát nyaldossa, a nők nemigen fürödtek, mert az még nem volt divat abban az időben. (Szindbád gyóntatóbarát óhajtott lenni a vártemplomban, és fehér kendőt nyomva szemére, kihallgatni a nők gyónásait, amelyek bizonyára őszintébbek voltak akkoriban, mint manapság. Hisz a pokol sokkal közelebb esett a földhöz. A gyóntatóbarát csak egyet mordult, és már megjelent az ajtóban az ördög. Szindbád Nagy Lajos király nejét szeretete volna gyóntatni nagyhétben a vár kápolnájában...)

Aztán este lett.

A hegyek, erdők, régi királyi lakok és pirostetejű parasztházak eltűnedezték a leereszkedő sötétségben, egy csónak sokáig látszott a régi ezüsthöz hasonlatos Duna hátán, a csónakban fehér ruhás nők ültek, és egy kibontott hosszú fehér fátyolt lebegtettek a víz felett, majd megjelent a rév lámpása a túlsó parti sötétségben, és erre csend lett a nagy Dunán. A habok láthatatlanul, álmódzva suhantak tova, és elvitték hírét Szindbádnak a messzi tengerekre, amint búbanatosán üldögel egy kis faluban, egy rozzant verandán. (Mire a habok messzire érnek - gondolta Szindbád -, elérkeznek egy messzi tartományba, idegen országba, ahol egy kis falu alatt fekete szemű, domború keleti asszony fürösztöi fehér, gömbölyű térdeit a Duna hullámaiban. A hűs habokból egyszerre meleg áramlat támad, és a meleg hullámok körül-fogják a fehér lábakat. Ezek azok a hullámok, amelyekre a hegyek között Szindbád vágyakozó szeme tapadt.) - Aztán éjszaka lett, és ekkor megérkeztek végre Szindbád barátai - a magas töltésen tovarohanó vonatok...

A magányosan, elhagyottan élő Szindbád verandájáról arra a magas töltésre látott, amely ott húzódott keresztül a falucska közepén, és a töltésen naponta százötven vonat elrohan. Napközben a mozdonyok mulattatták Szindbádot. A nagy fekete gépek, amelyek gyors kerekeiken sietve gurultak tova, idővel élőlények alakjában jelentkeztek a Szindbád képzeletében. Voltak közöttük hatalmas, haragos és gögös fajták, amelyek csupán kötelességtudásból vetődtek erre a tájra. A gyorsvonatok amerikai típusú szörnyei egy-két füstfelhőt pöffentettek a kis falucskára, aztán eltűntek. A kis cilinderkalapok sebesen szaladtak el a fák teteje felett, a nagy kerekek olyan gyorsan forogtak, mintha ma volna az utolsó napjuk, és a vashíd tiszteletteljesen, röviden zörrent meg, mintha egy nagyon tisztelt, ismert, nagyra becsült látogató lépne a tájra, akit már nem szükséges hosszasan bejelenteni. „I. e.” mondta a vashíd, és a Buffalo-mozdony átrepült a kis falun, hogy a következő percben már csak a hegyek közül hangozzék vissza lihegő futása. Nyurga távirópóznák ijedten, szinte csodálkozva bámultak a kocsisor után, ahol finom nők és urak állnak az ablakokban, az étkezőkocsi csillogó üvegtáblái mögött fehér abroszok és borospalackok villantak meg, a szakács fehér sapkában néz ki a tájra, és a mozdony hidján komolyan és megfontoltan áll a kormos fűtő. A hosszú kocsik sietve futnak céljaik felé, és egy úr a kezét fogja egy úrnőnek az utolsó kocsi folyosóján. (Szindbád természetesen nászutas szeretett volna lenni, aki a zöld pamlagon most néz először komolyan egy fiatal lány szemébe, de az ajtón diszkréten kopog a fehérkabátos pincér: az ebéd tálalva van...)

Majd köhögve és már messziről zörögve bukkan fel a kanyarulatnál a személyvonat vastag kéménye, és sűrűn ontja fekete füstjét a tájra. Hö-hö-hö... mondja a mozdony, amint átgurul a vashídon, és a mozdonyvezető kék zubbonyában, kormos sapkájában a mozdony ablakába könyökölve, elgondolkozva néz előre a síneken. A gőz fehéren, sisteregve repked a kerekeknél, és a mozdornak olyan kürtője van, mint egy adóhivatalnoknak újév napján, midőn főnökéhez tisztelegni megy. A kopottas, poros személyszállító kocsik fáradt egykedvűséggel sorakoznak egymás után, de odabent az ablak mögött víg élet van, kerek szemű gyerekek bámészkodnak a falura, a bőrkanapékon fűző nélkül ülnek kövérkés mamák, és kiterített szalvétán sonkacsontot esznek. A férfiak ingujjban és hangosan nevetgélve, vidám dolgokat mondogatnak az asszonyoknak, egy kopasz ember éppen a függőnyt ereszti le gondosan, míg a vonat végéről víg énekszó hangzik.

Fiatal parasztlányok énekelnek karban, és a legények félreacsapják virágos kalapjukat, a harmadik osztályú kocsik közepén álldogálva. A kalauzok kipedrett bajuszú, jókedvű szemű fiatalemberek, akik vidáman kiáltják az állomás nevét, miközben katonásan tisztelegnek egy fekete ruhás, fehér harisnyás és kövérkés özvegyasszonyka felé, aki megleégedett mosolygással, lassan ereszkedik le a magas lépcsőkön. A széltől megborzolt hajú lányok - talán utazgató nevelőnők vagy tanítónők, akik végre kineveztetvén, messzi állomásukra igyekeznek - világos blúzban, könyökig meztelen karral kihajolnak az elmenő vonat ablakából, és kacéran forgatják vitor tekintetüket az állomáson ödöngő Szindbád felé.

Egy kukoricanadrágos, izzadt férfi keresztülhajol a lányok gömbölykés vállán, mire egy sovány, magas leány a karjába csíp. A vonat tovább halad, egy pajkos parasztszemeke felcsípi a szoknyáját, és úgy mutatkozik Szindbádnak a harmadik osztályról, és a vállas kalauzok hetykén állnak meg a lépcsőkön... (Szindbádunk vasúti kalauz szeretett volna ekkor lenni; midőn is fehér kesztyűben lépne a női osztályba, ahol a meleg miatt kibontott ruhában üldögel egy lesütött szemű menyecske, aki körülményesen tudakozódna a vonatok érkezéséről, indulásáról, és a kalauz csendesesen bezárná az ajtót maga mögött...)

És éjjel, midőn halkan, szinte zajtalanul suhan át az expresszvonat a magas töltésen, a mozdony röpülni látszik jól megkent kerekein, míg a lámpások hosszú fénysávot vetnek előre a sínekre, a kocsik tompán görögnek, és a nyitott ablakok mögött sajátságos arcú és tekintetű külföldi nők vetkőződnek a hálófülkékben, és becsületrend jelvényes urak újságlepedőt olvasnak az étkezőkocsiban, a köszénfüst szagán keresztül megérezni a havanna és a parfüm illatát: ekkor Szindbád fekete hajú és Henry-szakállas hálókocsiellenőr volt, aki aranyos sapkában előkelő nyugalommal nyit be a hálófülkébe, és a szundikáló szép román asszonytól hűvösen, de finomkodva megkérdezi: „Asszonyom, nem parancsol még valamit?” És az expresszvonat tompán gördül tova a síneken, míg az elmaradozó kis parasztházakban eloltják a mécsest, és nyugalomra tér a házigazda feleségével...

Valahol messze, az éjben lámpácskáival haloványan pislogva húzódik tova egy bús tehervonat, a mozdorny szemébe húzott sapkával ül a gépész, és hosszú füstöket szív pipájából...

Nem, a tehervonatra már nemigen gondolt Szindbád, midőn így élt egy nyáron a Duna mentén.

A *Duna mentén* című elbeszélés a korai Szindbád-történetek közül való. Nem is igazi elbeszélés, cselekménye úgyszólván nincs, lényegében önreflexiók sorozatából áll. Úgy indul, mint egy mese: „Szindbád egyszer magányosan, barát nélkül élt egy kis faluban a Duna mentén, és megbomlott agyvelejét, zúgva kalapálgató szívét gyógyította.” Az indító mondat mellett, hogy rögtön beleringat valamilyen fáradt, szomorú, nosztalgikus hangulatba, jellemzi főhősét is.

Szindbád kimerült a világgal, az emberekkel vívott küzdelemben, vidékre vonul, hogy idegeit, egészségét rendbehozza. Naphosszat a Dunát figyeli, a fölbukkanó, eltűnő hajókat. Nem is a sovány történet az érdekes és szép, hanem ahogy Szindbád-Krúdy fantáziája szétburjánzik, ahogy a „semmiből” sorsokat, élethelyzeteket, élményforrásokat varázsol. A visegrádi Fellegvár romjai a történelmi múltat kínálják, a folyó idegen országokba röptetheti a képzeletet, míg az innenső parton futó vonatok a hétköznapiak realitását kínálják.

Nézzük az asszociációs lehetőségeknek ezt a három színterét! A korai Szindbád-történetekben a valóság és az arra épülő asszociációk még egymás mellett futnak. A kettő egymástól jól elkülöníthető. Azzal is jelzi a különbséget Krúdy, hogy az asszociációt zárójelbe teszi. „A hegyen - írja Krúdy - a Fellegvár romjairól - hajdan királyok laktak, és a fák még nem nőttek be teljesen az utat, amerre a királyok (bíborpalástban és nagy sarkantyús csizmában) a lovagokkal és az udvarhölgyekkel a várba felmentek. A nők hosszúdereké ruhát és arannyal hímzett bársonyszoknyát viseltek. Csizmát hordtak, mert gyakran lóra ültek, és göndörhajú ifjakkal nyargalásztak a lapos partokon. Bár a Duna a hegy lábát nyaldossa, a nők nemigen fürödtek, mert az még nem volt divat abban az időben.) Szindbád gyóntatóbarát óhajtott lenni a vártemplomban, és fehér kendőt nyomva szemére, kihallgatni a nők gyónásait, amelyek bizonyára őszintébbek voltak akkoriban, mint manapság. Hisz a pokol sokkal közelebb esett a földhöz. A gyóntatóbarát csak egyet mordult, és már megjelent az ajtóban az ördög. Szindbád Nagy Lajos király nejét szerette volna gyóntatni a vár kápolnájában...”

Jól látható, hogy a távoli múlt visszaidézésének élményére mint primér élményre, ráépül egy másodlagos réteg, egy szubjektív önvallomásos jellegű, belső élményvilág. Még jobban megfigyelhető ez a valósághoz jobban kötődő esemény leírásakor. „Délután - írja Krúdy - a bécsi hajó szelte át a vizet, és a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap.

A kémények gőgösen füstölögtek, a kerekek hűségesen és komolyan lapátolták a vizet, míg a fedélzeten fehérabroszos asztalok látszottak, ahol kövér idegenek sonkát esznek és hozzá jégbehűtött sört isznak; a korlát mellett színesruhájú asszonyok és leányok állnak, nagy szalmakalappal a fejükön, és kis zsebkendőiket Szindbád felé lobogtatják. (Ilyenkor Szindbád fehér nadrágos és aranyos sapkájú hajóstiszt szeretett volna lenni. Hófehér cipőben ábrándos lépésekkel megy végig a fedélzeten, és hódító pillantásokat vet a nyersselyem ruhás, nagy-szemű román asszonyokra.)”

A két réteg egymásra épülése, paralel futása jól érzékelteti a belső világ alapvetően érzelmes, érzéki, szexuális jellegét. A vágyak előre visszafogottan csak belül muzsikálnak.

Ahogy az este összemosza a délelőtti és a délutáni ezernyi apró eseményét, fényét, ragyogását, úgy olvad össze lírai egységbe a túlsó partról integető orom és a folyó hordozta távoli, meleg üzenet. A királyi vár végképp eltűnik a szem elől, a „régieztűthöz hasonlatos Duna” hátán a sötétbe bukik az utolsó csónak is. A nappal ragyogásában senki sem vette észre a vonatozat. Most feléjük fordul a figyelem. Impressziók sorakoznak, ahogyan felbukkannak a vonatok a kanyarulat mögöl. Először a gyors-, majd a személy, végül az expresszvonat. És itt érhetjük „tetten” a fantázia gazdag szárnyalásának, csapongásának feltételét: a nagy valóságismeretet. Érezhető, hogy az író itt érzi a leginkább otthon magát. Egy-egy villanással érzékelteti csupán, hogy más-más utasai vannak a vonatoknak.

A gyorsvonatokon „finom nők és urak” utaznak, nászutasok nézik egymást a kocsik folyosóin. Más a személyvonatok „közönsége”: „Az ablakok mögött víg élet van, kerek szemű gyerekek básméskodnak a falura, a bőrkanapéken fűző nélkül ülnek a kövérek mamák, és kiterített szalvétán sonkacsontot esznek. A férfiak ingujjban és hangosan nevetgélve, vidám dolgokat

mondanak az asszonyoknak, egy kopasz ember éppen a függönyt ereszti le gondosan, míg a vonat végéről víg énekszó hallatszik. Fiatalkorú parasztlányok énekelnek karban, és a legények félreacsapják virágos kalapjukat, a harmadik osztályú kocsik közepén álldogálva.”

Csupa ragyogás, túlradó jókedv jellemzi a személyvonat egyszerű utasait. Az expresszvonat „becsületrendjelvényes” urai az étkezőkocsiban üldögélnek, „külföldi nők vetkőznek” a hálókabókban, minden szép, de hűvös. A mozdonyok is rendkívül érdekesek. A gyorsvonatok „amerikai típusú szörnyei egy-két füstfelhőt pöffentettek a kis falucskára, aztán eltűntek.” A személyvonat „köhögve és már messziről zörögve bukkan fel a kanyarultnál... és sűrűn ontja füstjét a tájra.” Az expresszvonat „halkan, szinte zajtalanul suhan át... a magas töltésen, a mozdony repülni látszik jól megkent kerekein...”

Krúdy Gyula stílusáról köteteket írtak eddig. Ahogy korábban jeleztem, a Duna mentén című írásnak is ebben a vonatkozásban vannak értékei. Az elbeszélés az impresszionista próza egyik szép darabja. Vegyük szemügyre néhány jellegzetességét!

„Az impresszionista művészet jellemző sajátossága az érzékelhetőség, a pillanatnyi benyomás érzékletes visszaadása, az egyszerű élmény, ami Krúdynál a visszavonhatatlanul elszállt ifjúság élménye” - írja Krúdy stílusáról *Harsányi Zoltán*.

Az impresszionista író úgy alkotja meg mondatait, hogy sok apró, látszólag jelentéktelen részletet fűz össze. A részletgazdagság nyelvi megfogalmazása a halmozás gyakori alkalmazása: „A gyorsvonatok amerikai típusú szörnyei egy-két füstfelhőt pöffentettek a kis falucskára, aztán eltűntek. A kis cilinderek sebesen szaladtak el a fák teteje felett, a nagy kerekek olyan gyorsan forogtak, mintha ma volna az utolsó napjuk, és a vashíd tiszteletteljesen röviden zörrent meg, mintha egy nagyon tisztelt, ismert, nagyra becsült látogató lépne a tájra, akit már nem szükséges hosszasan bejelenteni.” Színkezelése is az impresszionista festményeket idézi. Az esti alkonyatban *piros* tetejű parasztházak tűnnek el, a „*régi ezüsthöz* hasonlatos”, a Duna hátán egy árva csónak ring, amelyben *fehér* ruhás nők ülnek, *fehér* fátyolt lebegtetnek a víz fölött. A személyvonat *fekete* füstöt ont a tájra, a mozdonyvezető *kék* zubbonyban, *fekete* sapkában könyököl a mozdony ablakában, a gőz „*fehéren* sisteregve repked a kerekeknél.”

Érdekes itt néhány szót szólni Krúdy jelzőiről. Az elbeszélés csaknem 150 jelzője közül a színek dominálnak, mintegy 40 százalékkal. A színek közül a fehér és a fekete szerepelnek a legtöbbször. A következő részlet ilyen szempontból rendkívül jellemző: „A hegyek, erdők, régi királyi lakok és *pirostetejű* parasztházak eltűnedezték a leereszkedő sötétségben, egy csónak sokáig látszott a *régi ezüsthöz* hasonlatos Duna hátán, a csónakban *fehérruhás* nők ültek, és egy kibontott hosszú *fehér fátyolt* lebegtettek a víz felett, majd megjelent a rév lámpása a túlsó parti sötétségben, és erre csend lett a nagy Dunán. A habok láthatatlanul, álmodozva suhantak tova és elvitték hírét Szindbádnak a messzi tengerekre, amint búbanatos üldögél egy kis faluban, egy rozzant verandán. (Mire a habok messzire érnek - gondolta Szindbád - elérkeznek egy messzi tartományba, idegen országba, ahol egy kis falu alatt *fekete* szemű, domború keleti asszony fürösztö *fehér*, gömbölyű térdeit a Duna hullámaiban. A hűs habokból egyszerre meleg áramlat támad, és a meleg hullámok körülölelik a *fehér* lábakat. Ezek azok a hullámok, amelyekre a hegyek között Szindbád vágyakozó szeme tapadt.)”

Az idézett részlet a színhatásokra való törekvés mellett jól érzékelteti Krúdy prózájának mindig jelen lévő költőiségét is. Az impresszionista színkezelést jól kiegészíti az elbeszélés dallama. Egyfajta hangulatsuggeráció jön létre, amely álmodozó, emlékező, kicsit elmélázó hangzást eredményez.

Ha elvégezzük az elbeszélés hangstatisztikai vizsgálatát, a következő eredményt kapjuk: az 1416 mély magánhangzóval 1310 magas áll szemben. A délelőtt és a délután leírásában is dominálnak a mély magánhangzók (457-360), pedig az ellenkezőjét várnánk. Az éjszaka leírásában természetesen a komor hangulatot jól kifejező mély hangoknak van döntő szerepük (847-788).

Csupán az elbeszélés középső harmadában (a fent idézett részlet), a hangulati fókuszban, ahol a leginkább érezhető az írói lelkesültség, vannak túlsúlyban a magas magánhangzók (160-112). Ez a részlet még egyszer összefoglalja, mintegy sűríti a nappal ezernyi ragyogását.

Ez az egy írásra leszűkített vizsgálat úgy érzem, jól jellemzi azt a - más források által is megerősített - tényt, hogy Krúdy elbeszélői tónusa szomorú, esetenként komor.

Krúdy szóhasználata - már a korai periódusban is - rendkívül árnyalt, sokszínű. Választékosan, hajlékonyan fogalmaz. Egyetlen egy sajátosságra érdemes figyelni. Krúdy igéi ritkán fejeznek ki siető mozgást, energikus cselekvést, a felpetzdülő életöröm kifejezésére alig találni igei példát, Krúdy egész életművében. A viszonylagos mozdulatlanság, állóképesség jellemző erre a világra, amelyet a mozgás, a dinamizmus helyett sokoldalú részlethalmazással mutat be pontosan, alaposan. Lássunk egy példát:

„Délután a bécsi hajó szelte át a vizet és a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap. A kémények gögösen füstölögtek, a kerekek hűségesen és komolyan lapátolták a vizet, míg a fedélzeten fehérabroszos asztalok látszottak, ahol kövér idegenek sonkát esznek, és hozzá jégbehűtött sört isznak; a korlát mellett színesruhájú asszonyok és leányok állnak, nagy szalmakalappal a fejükön, és kis zsebkendőiket Szindbád felé lobogtatják.”

Szorosan az impresszionista technikához tartozik Krúdy mondatszerkesztésének egyik fontos sajátossága: nem kedveli az alárendelő összetett mondatokat. Az elbeszélés mondatainak túlnyomó része mellérendelői jellegű. Következménye ez a festői látásmódnak, a pointillista módszernek, amely a foltok felrakásából, a részletek halmozásából áll. Krúdy mindig láttatni akar, ezért jellemző külső részletekkel teszi megfoghatóvá a belső gondolatot.

Váci Mihály esztétikai nézetei

„Használni akartam - nem tündökölni.”

(*Eső a homokra*)

Művészetpszichológiai tanulmányok sora vizsgálja az alkotási folyamatot. Az élménytől a tárgyasulásig rejtett vagy csak kevéssé látható, elemezhető mozzanatokról beszélhetünk. A két szélső pont: az ösztönös, teremtő művész és a „lélek mérnöke”, a harmónia megszerkesztésének tudatossága. A kettő között több variációval találkozhatunk. A szubjektumon átszűrő valóság az alkotás során - az objektíválódási folyamatban - olyan elemekkel gazdagodik, amelyek a hívó élménnyel csak periférikus kapcsolatban vannak. „*Akarta a fene*” - jegyezte meg Arany János, arra utalva, hogy a létrejött mű világa nagyon sok akaratlan elemből is építkezik. Csehov „víz alatti áramlás”-ról beszél, amikor erről nyilatkozik.

József Attila, amikor a fent jelzett problémakört vizsgálja, egyik levelében arról ír, hogy a költő dolga az írás, a tudósoké pedig az alkotásokból levonható szabályok megfogalmazása.¹ Az igazi művész tehát elsősorban *nem szabálykövető*, hanem *teremtő* alkatú és tehetségű egyéniség. „*Költő vagyok - mit érdekelne / engem a költészet maga?*” - írja *Ars poetica* című versében.

Váci Mihály esetében sem haszontalan, ha bepillantunk az alkotói műhelybe, ha sorra vesszük azokat a verses (vagy prózai) nyilatkozatokat, amelyekben a költő az alkotásról beszél. Az esztétikai nézetek, alapelvek kifejtése közelebb hozhatja az olvasóhoz az egész életművet is. Az alkotó esztétikájának felépítettsége, minősége alapvetően függ attól az életútától, amely az alkotás külső kereteit adja. A sorsnak ebből a szempontból van esztétikai jelentősége. Erre gondol Váci Mihály, amikor egy interjúban a következőket mondja: „A költő nem büszkeségből és kiváltsággként emlegeti származását - csupán esztétikai szempontból, azt kívánva megértetni, hogy fogadják el képeit, látomásait, világát és igazságait, indulatait és rokonszenveit és bizonyos rétegek iránti rokonszenvét. Fogadják el hitelesnek, hiszen természeti törvényt testesít meg és hoz a költészetbe.”²

Külön tanulmányt igényelne annak a kibontása, hogy Váciban milyen erős és állandó a származástudat. Nincs a pályának olyan szakasza, pillanata; nincs olyan kötete, amelyben erről ne beszélne. Természetesen nem az egyoldalú kötődés a költő álma. Egészen korai versében már így ír: „*Nem az jelöli a származást, rangot, / hogy kikre büszke valaki, / de az, hogy ővele kik büszkélkedhetnek, / s kik szokták nevét féltve mondani.*” (Származás). Aztán később a *Szegények hatalma* című kötet nyitóversében letisztultabban: „*Én úgy szeretnék népem / mesélő emlékezetében / pár szóban megmaradni, / ahogy ma a beszédben / példa s bölcsességgéppen / közmondást szoktak bólogatni*” (Mint a példabeszédben).

Váci Mihálynak nagyon kevés az esztétikai tárgyú verses megnyilatkozása. Inkább tanulmányokban, esszéikben, vagy interjúiban szól ezekről a kérdésekről. Az *Ereszalja* (1955) című kötetében patetikusan, de a vállalt felelősség tudatában így vall: „*Csak az szóljon, ki érzi azt: / - ha néma marad, valami / nagy és szent dolgot elmulaszt. / Költő, csak azt mondd el, ami oly fontos, hogy embertelenség / lenne azt el nem mondani.*” (Pillérek) Lehetetlen a versből a nagy forradalmár elődnek, Petőfi Sándornak a XIX. század költőihez szóló üzenetének hangjait ki nem hallani. Versben idézi a „buggyanó vér forróságú vágý”-gyal telített Balassi Bálintot. Egyik önvallomása címűl is a *Katonaének* két sorát választja: „*Emberségből példát,*

/ *Vitézségről formát.* ” Érdemes ebből idézni néhány gondolatot: „Olyan új, modern költészetet kell teremteni, mely a megújított nyelv és kifejezésbeli eszközök legteljesebb birtokbavételével egyidejűleg a teljes közösség egyetemes, nagy alapélményeit nemcsak a leírással, a megjelenítéssel akarja kifejezni, de amely a teljes közösséget magába habzsolni képes, ujjongó, szenvedő egyéniség kiélésének szabad korlátlanságát, szuverenitását is ki tudja harcolni.”³ Néhány mondattal később: „A költő a XX. században emberi forma, a legmagasabb igény, az ember ma lehetséges megvalósulásának tökéletes formája, mércéje. Még egyetlen ilyen, ezzel egyenértékű fogalom létezik a számomra: a forradalmár.”⁴

S ezzel elérkeztünk a Váci-életmű egyik sarkalatos kérdéséhez, amelyet esztétikájáról szólva sem kerülhetünk ki. A közéleti költő és a közéleti költészet. „*Nem volt jogom magányra*” - jajdul fel *A szent epilepszia* című versében. A közösség ügyének felvállalása jelentkezett már *Pillérek* című versében, de a pálya későbbi szakaszaiban ebből a szándékból nagy versek is születtek: *Még nem elég, Azokhoz tartozom, Szabadság! Tégy gazdaggá minket! Te bolond, Szimfónia* stb. A „közéleti költészet” érvényesítéséért vívott küzdelemre is gondolhatott, amikor 1967-ben Kubában megírta *Más itt a vers* című költeményét: „*Mindig hittem, hogy él és létezik / a költészet, mely a tárgyakból csendül, / teremtés közben ujjong fel a boldog emberből, / s a gürcölőket boldoggá teszi.*”

Irodalomtörténészeink, kritikusaink közül néhányan - a hatvanas évek irodalmáról szólva - megkérdőjelezik annak eredményeit. Vagy nyíltan vagy burkoltan a közéleti magatartás is gyanússá vált a szemükben. Annak az új művészetszemléletnek a megerősödéséről van szó, amelyik elefántcsonttoronyba kívánja száműzni a művészetet. Az irodalom, (a költészet) elvesztette korábbi vezető helyét, nincs szükség a vátesz-szerep újraélesztésére. A társadalom előtt álló feladatok megoldására való mozgósításhoz ott van a politika, a szociológia, a közgazdaságtan. A nagy kérdések megválaszolására rendelkezésre áll a filozófia. Vonuljon a költő az érzelem, a lelki rezdülések birodalmába, fogalmazza meg életérzéseit, hangulatait, vágyait! „Mit tehet a költő?” - kérdezte aggódva *Juhász Ferenc*, ha rázuhan a világ, s ő fuldoklik alatta, kétségek szorítják a torkát, reménytelenségek dermesztik a szívét? A kiszolgáltatottság iszonyatában kihez, mihez forduljon, ha azt kell tapasztalnia, hogy évszázados értékek megsemmisülnek? Az ember mindennek ellenére a közösséghez fordulhat. S ez nem naiv önáltatás! Egyszerűen nem tehet mást: ez az egyetlen lehetősége a megmaradásra.

A közéleti költészet és magatartás elleni harc nem Váci halálával indult. A költő már életében többször kényszerült arra, hogy kifejtse véleményét. „Minden nagy mű, nagyszabású alkotás alapja az elemi erejű, közösségi érvényű indulat. A megfogalmazásra kényszerítő indulat annál erőteljesebb hatású formai eszközökre lel, minél jelentősebb történelmi, társadalmi mozdulatok, észleletek kifejezője” - írja *Bartókról* szóló tanulmányában.⁵

A közösségi költészetet a hatvanas években *Garai Gábor*, *Váci Mihály* és *Simon István* neve fémjelezte. Váci több ízben tiltakozott a minősítés ellen: „... vitatkoznom kell azzal a leszűkítő és szerintem elavult kifejezéssel: társadalmi, közéleti költészet, különösen, ha rám ilyen címkét akasztanak. Én nem vagyok sem társadalmi, sem közéleti költő. Költő vagyok... Azok, akik rám ezt a címkét szeretnék akasztani, alig olvasták verseimet, mert különben tudnák, hogy verseimben az ifjúkori magány, a társtalanság szomorúsága, majd a szerelem tiszta ereje, betegségek, testi nyomorúságok, a közeli halál megismerése, a halálfélelem és annak legyőzése, valamint a nép körében szerzett nagy erejű és elkötelező élmények a legerősebben hangzóak... Csak teljes költészet van. Egyetemes - ha ez divatosabb. Teljes embert alkotó költészet, amiből semmi sem hiányozhat, amit a boldog lélek megkíván, tehát a maga boldogsága és a világ viszonylagos egyensúlya. E kettő küzdelmének visszhangja - ezt szeretném a költészetben visszahallani. Jelző nélküli költő vagyok.”⁶

Az elkötelezett költészet vállalásának a jellegzetes magatartás hirdetésén túl van esztétikai következménye, pontosabban veszélye. A gond nem új keletű. Először a romantikában vetődik fel nagy hangsúllyal, s azóta lényegében állandóan napirenden van. Leegyszerűsítve: a költő és a tömeg. A befogadás széleskörűsége nem emelkedik-e falként a művészi színvonal elé? A sokakhoz szólás vágya nem vezet-e leegyszerűsítésekhez, a művészi erő bizonytalanságaihoz, nem követel-e túlságosan gyakori kompromisszumokat? Váci szembenézett ezzel a gondolattal is: „Ezt a költői magatartást az a vád éri, hogy az egyéniség ilyen kiteljesítésének, a közösség, a társadalom meghódításának, a teremtő, a hatni tudó egyéniség és életforma kiharcolásának ilyen szenvedélyes ostromlása csökkenti az ének teljes zengésére törő erőfeszítést. Az igazság pedig ez: a maradandó formai felfedezéseket, a lenyűgöző nyelvi teremtő erőt, a valóságot hordozó és továbbalakító képzeletet mindig a költő életébe betört történelmi, társadalmi viharok, a vállalt szenvedések zuhataga, az abban való feloldás és odaadás szülte.”⁷

A kérdéskör esztétikai megközelítése felveti a modernség - sok vitát kiváltó - értelmezését. A minősítés ezen a területen is roppant nehéz: jelenlegi állapotot kell a jövő szempontjából megítélni. Váci Mihály dialektikus megoldásra törekszik, gondolatai az első pillanatban megdöbbentenek, de mély bölcsesség rejlik bennük. „A modernség - írja - az időálló gondolat. Nem az a modern, aki folyton változó formájú és eszményű, hanem aki időálló műveket alkot. A modern nem az, ami gyorsan feltűnik, hanem inkább az, ami sokáig fennmarad. A modernség kritériuma nem is annyira az újszerűség, hanem a maradandó érvényűség. Ne feltűnni akarj: hatni és megmaradni.”⁸

Váci Mihály költészete formai szempontból nem is igen mutat fel új megoldásokat. Az ötvenes évek elejének harsány, alpátoszós retorikájával szemben az őszinte költői beszédnek a híve. „*Nem hangzik messze, de könnyebben ér el / a szívünk mélyére a halk beszéd.*” (Emberi közelségből.)

A *tartalom és forma* összhangjának elvét vallva, meggyőződése szerint hagyományos formában is megjelenhet modern gondolat és fordítva. Vagyis a vers modernségét, korszerűségét a benne levő gondolatok biztosítják. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert századunk gyakran kínálja a gondolat nélküli látványt: „*a tudatra félelmes / láz szabadul: - szórakozás / és cirkusz lesz a hivatás, / a művészet bohócplakát, / a művész: ki nagyot kiált; / ha hangja nincs, akkor grimaszt / vágjon - csak ordítson a maszk!*” (Írók külföldön.)

A hatvanas években Váci Mihály meg volt győződve - fejtegeti emlékező cikkében *Héra Zoltán* -, hogy a társadalom állapota hasonló az övéhez. Túlvan az életveszélyen, a legnagyobb megrázkódtatáson és gyógyulni szeretne.⁹

Innen érthető a költő mámoros „honfoglalói” lendülete, a mindent birtokba vevés vágya, a mindenütt otthonlevés szomjúsága. Az egyszerű (de nem leegyszerűsítő) látásra való törekvést hozta magával, a lélek kulturális felszabadítását tűzte ki céljául. „*Én nem a szent irodalomnak / szánva hurcoltam magamat,*” - írta *Irodalom* című versében.

Érthető, hogy képi építkezésében - különösen az első időszakban - a hagyományos elemek dominálnak. Az indító táj gyakran feltűnik verseiben: „halk homok” pereg mindenütt, „kis utak eltévedve botorkálnak, fehér kis kecskék legelésznek”, jegenyék láthatók, s a rozs, a „szőkén hajlongó, a lágy sugárzó, illatos.” Az *Ereszalja* című kötet verseinek túlnyomó többsége a nyírségi tájról szól. Nyelvi tisztaság, igényesség, a kifejezésbeli hagyományok felfrissítése jellemző ezekre a versekre. Az a tudatos törekvés, hogy a megformálás igényessége ne távolítsa el őket a befogadótól. Váci képekben, különösen metaforákban gazdag versbeszéde úgy jeleníti meg az élményt, hogy az értelem, a logika által felfogható közelében marad.

Lírai realizmusa jelöli ki számára azt a helyet, amelyet a magyar költészetben elfoglal. A lírai realizmus már az *Arany János*-i hagyományokat magába fogadó *Illyés Gyula* költészetében sem csupán egy-egy élethelyzet, környezet bensőséges hangú megfogalmazása volt. Váci Mihály költészetében a lírai realizmus Illyés Gyula által magas színvonalra fejlesztett változata jelentkezik. A szelíd rajz a szenvedélyességgel, az idilli képek a cselekvésre mozgósító agitációval alkotják a vers szövegét. Igaza van *Kovács Sándor Ivánnak*, amikor e realizmus esélyeiről a következőket írja: „A lírai realizmus történeti korszakokon áthúzódó jellegzetességéből ered, hogy ez az alkotói módszer és magatartás a lírában soha nem fogja elveszíteni létjogosultságát, eleven, teremtő erő maradhat a nagy lírai megújulásoknak nem realista közegben lezajló időszakában is.”¹⁰

Persze durván leegyszerűsítő lenne a kép, ha Váci világképét, esztétikai törekvéseit a pályakezdés - mégoly sikeres - verseiből vonnánk le csupán. Ez a költészet megtermi a nagy gondolati verseken kívül a viaskodás, a gyötrődés vallomásait is. A fájdalom elleni küzdelem, a bele-törődés, a test kínjai, a feltámadó reménytelenség, az újra és újra visszanyert hit a lélek kevésbé derűs rétegeiből indítja meg a versek áramlását. S az itt született költemények már túlmutatnak a lírai realizmuson. A *Szegények hatalma* című kötet mutat fel ebből a vonulathoz a legtöbbet. (*A péteri had, Fűzős-lelkűek, Te bolond stb.*) A *Szelíden, mint a szél* gazdag rajzban mutatja Vácit. Az örökös nyíregyházi szél indítja a verset. A kiröpítő múlt széppé lényegül, hangsúlyozottan visszafogottá: az önarckép a költészetet is jellemzi. Az idő és a tér koordináta-rendszerében a költő „a dolgok nyáját” terelgeti, megingathatatlan a hite abban, hogy jó úton jár. A világ gonoszságára jóssággal felel („*ki bántott - azt vállon öleltem*”), sebezhetetlen, mert tiszta, a szebb jövőt akarja. De a szelíd költő feltámad a világ ellen, ostromozva azt, mert az nem képes követni a költő tempóját („*erdőt, mezőt is siettettem, / s a tüzet - égjen hevesebben*”), nincs már szükség harsány szólamokra, nyakatekert okoskodásokra: eljött az őszinte beszéd ideje.

A *Szelíden, mint a szél* az önmagára találás verse. Hiányzik már belőle az az adysan felfokozott létigazoló szándék, amely az 1958-ban született *Ezt! Itt! Most!* című költeményében még olyan nagy erővel jelen volt: „*Ó, most kell élnem ezt az életet! / Gyorsan, forrón, mély lélegzettel, / most kell élnem, ha élni, sírni, / szeretni és szenvedni akarok!*” Váci világosan látja önmagát, helyét, helyzetét, feladatát. A versszakok ölelkező rímei dinamikus önarcképet kereteznek: kissé romantikusan elrajzoltat, mégis őszintét, hiteleset.

A *Szegények hatalma* felvonultatja stílusának három alapvető rétegét: a népi gondolkodásmód elemeinek átvételét, a természettel való közelségből fakadó képszerűséget és a nagy indulatokat monumentális képekben megfogalmazó erőt. A kötet egyszerre összegzés és a továbblépés lehetősége. Váci olyan belső feszültségnek enged utat ebben a gyűjteményben, amelyek marandó érvényűek a pálya későbbi szakaszaiban is. Nem véletlen, hogy több ízben hangsúlyoztuk Váci költészetének gazdag képszerűségét. Az öröklött hagyományokon túl Váci tudatosan is törekedett a képgazdagságra. Korábban már említett, Bartók munkásságáról szóló dolgozatában írja: „Minden művészet évezredek óta a látomás, a képek, a megjelenítés varázsos erejével fejezi ki magát: képek az eszközei.”¹¹

Tanulságos lehet, ha Váci képalkotási módját ott figyeljük meg, ahol természetes könnyűséggel áradnak a metaforák. A szerelmes versek világa önmagától kínálja az elemzést. A korai korszak szerelmes költeményei inkább elvonatkoztatnak a konkrét személytől, stilizáltsági fokuk rendkívül erős. A *Bodza* (1969) című kötet zsoltár parafrázisai különös, olykor nem evilági fényt ragyogtatnak a Kedves körül. (*Áldott vagy te, Zsoltár, Ave Mária*).

A népdalszerű, felező nyolcasokkal indító *Haza, hozzád, hét hídon át* az alliterációk játékoságát is felhasználva vall a sorsközösség vállalásáról: „Terméketlen gondok után / termő gondokról gondoskodni! / Hitegetések hálójából / kivetődni a hit partjára!” A *Végül* című vers belső energiája nem bírja a forma fegyelmét, az érzelm intenzitása minduntalan felborítja, megváltoztatja a zabolázni készülő indulatot. Mennyire más világú a Leningrádba küldött verses üzenet, a *Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?* mind a képi építkezést, mind az érzelm megjelenését tekintve! Váci nem is a szerelmes versek közé sorolta, hanem a közéleti indulatokat magas hőfokon megfogalmazók közé. A tenger hullámozását idéző sorok a messzetelektől, kontemplációba merülő költőt láttatják. A végtelen tenger természetes módon kínálja az egyedüllétből, a magánytól való félelmet. Váci nem a jelenlévő fájdalomra, a „kis fulladásra” gondol, hanem a „gyönyörű léptű” utód sorsa foglalkoztatja. A jövő emberének arcát képzei el, ha kielégítheti természetes szükségleteit, ha végre ember lehet, olyan, akinek legfontosabb feladata önmaga megvalósítása. Az 1961-ben született verset a világmeghódítás mámoros hite hatja át: az ember a csillagokig rugaszkodhat, kitárultak a végtelen kapui. Ez az emelkedett hangulat sugárzik a vers egészéből is.

A képekhez való vonzódáson kívül feltűnő Váci ragaszkodása az ellentétek megragadásához. Ennek jellegzetes példája a *Szelíden, mint a szél*, de nagyon sok versét lehetne idézni. Még a szerelmes versek homogénabb világát is jellemzi ez a szerkesztési mód. A szerelem megvallását oly gyakran kíséri a sírás, a zokogás, hogy azt kell feltételeznünk: a „parttalan zokogás” mintegy feloldja, szabaddá teszi a lelket az öröm befogadására. (*Ne félj!*, *Szebb öröm, Kicsordulsz forrón a szemből*, *Kilenc év, Vigyél el innen*). Mindez érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy Váci az állandó haláltudat szorításában éli át a legnagyobb boldogságot is.

A *Szegények hatalma* című kötet több verses vallomást tartalmaz. „*A sorsod ez: - szenvedéseket / széppé tenyészteni a szíveden, / hogy ami szétmar, felfal tégedet, / másoknak édes gyógyszer legyen*” - írja *A sorsod ez* című versében. A másokhoz szólás kényszere és az áldozatvállalás éppen úgy kihallatszik a versből, mint a használni akarás. „*Én nem a szent irodalomnak / szánva hurcoltam magamat,*” - hangzik az *Irodalomban*. Az egyszerű emberekhez való eljutás igénye és vágya a gondolatok nyelvi megformálásában is jelentkezik: „*Levetkezem a lélek szűrhimzéseit, / s a gondolat kalotaszegi / kacskaringóit magamról lefejttem*” - írja a *Szabadság! Tégy gazdaggá minket!* című versében. Az *Eső a homokra* (1968) című kötetben Dosztojevszkijt idézi. A *szent epilepszia* Váci vallomása: „*Egyszerű és szomorú lesz / minden szavam, mintha fejfámra / írnam azt, ami lényeges.*” Összhangban van ezzel egyik interjújának néhány mondata: „Legszívesebben csak pásztorbotra faragnám a mondanivalómat, vagy olyan egyszerű mondatokba, amilyeneket a pusztai ácsok vésnek a fejfákra. Ahol annyian táncolnak és kelletik magukat - ott több hatása van annak, aki csendesen elbotorkál onnan. Én nem a hagyományos formákat követem és akarom - az üres és semmit nem vállaló hagyományos formákat gyűlölöm -, nem - én csak kemény és összefogott szeretnék maradni, fegyelmezett, legszívesebben epigrammákat írnék. A költészet lényege a fejfákon is kifejezhető.”¹²

Az epigramma írás elmaradt. Váci sohasem tudott annyira hűvös és fegyelmezett lenni, hogy indulatait időmértékes sorokba kényszerítse. Nem akart lemondani az ember elemi indulatairól, mert hitte és vallotta, hogy azok nélkül a cselekvés elképzelhetetlen.

Váci Mihály esztétikájának megértéséhez, minősítéséhez e dolgozat mottójául kiválasztott gondolat adja a kulcsot. A megformálás minden lényeges szintje feloldódik a „Használni akartam, nem tündökölni” életelvben. Nem jelent ez olcsó kompromisszumokat, hiszen valamilyen módon túl a szándékokat van hivatva megvalósítani: visszaadni az őszinte szóba vetett bizalmat. Ehhez szükséges a költő megváltáshite, ezt a feladatot neki magának kell megoldania: „*Éjeimből tépett rongyokba / pólyált meztelen Jézusok, / fölöttük gyarak csillag-*

fénye / vörös szárnyat bontva suhog. / ... Megyek, port csókol még a talpam, / de csillagokkal néz szemem. / Tavalyi bor érte az ajkam, / jövőtől részeg énekem. ” (Verseim).

Váci Mihályt Illyés Gyula vezette be az irodalomba. Az ő javaslatára a *Benjámín László és Földeák János* szerkesztette *Új Hang* 1955-ös első száma élén tizenhárom verssel jelentkezett.

A halála évében megjelent válogatott versek gyűjteménye elé Illyés Gyula írt bevezetőt, búcsúztatót. Ebből való a következő részlet: „Bizonyos, művész mivoltában veszélyes határvonalon járt. De - például- nem érzélgős volt, még csak nem is érzelmes; érzelemtudó. Tudott versében fennhangú lenni, láрма és kiáltozás nélkül. Minden sorában ott volt a törekvés: árnyalni a bonyolultat is kifejezni, de mégis nyomban érthető is lenni, sőt - közérthető. Hatni akart. Ezt is a hűség hozta. Hatni azokra, akikből származott, vigaszt, bátorítást, magyarázatot nyújtva. És hatni mindazokra, akik közt úgy érezte, ő annak a hazai rétegnek a hangja.”¹³

Jegyzetek

1. *József Jolánnak* írott leveléről van szó. (József Attila válogatott levelezése, Bp., 1976. 106. o.) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *Fehér Erzsébet*. (Akadémiai Kiadó)
2. *Váci Mihály*: Toldi feltámadása. (Összegyűjtött prózai írások). Szerkesztette és a bevezető írta: *Simon István*. Bp. 1972. 347. o. (Szépirodalmi Kiadó)
3. Uo. 290. o.
4. Uo. 291. o.
5. Uo. 28. o.
6. Uo. 358-360. o.
7. Uo. 292. o.
9. *Héra Zoltán*: Az előre emlékezve (Népszabadság, 1970. április 19.)
10. *Kovács Sándor Iván*: Váci Mihály. (Kortársaink) Bp. 1972. 161. o. (Akadémiai Kiadó)
11. I. m. 31. o.
12. Válaszok K. T. kérdéseire (Toldi feltámadása, 358. o.)
13. *Váci Mihály*: Százhuszat verő szív. (Válogatott versek 1955-1970.) Bp., 1971. 12. o.

A teljességre vágyó szerelem

(Váci Mihály: *Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?*)

A mai magyar költészetet két váddal szokás illetni. Mindkettő válságot emleget, csak más-más jellegűt. Az egyik szerint a „túltermelési válság” időszakát éljük: többen írnak verset, mint ahányan olvasnak. Lépten-nyomon versekkel találkozik az ember; aki valamelyes olvasottsággal rendelkezik, képes közölhető költeményt írni. A folyóiratok szerkesztői, a napilapok, a hetilapok kulturális rovatvezetői a megmondhatóí annak, hogy milyen hatalmas versáradattal kell megbirkóznuk.

Nilvánvaló, hogy a mennyiség nem jelent egyértelmű minőséget is, de a versírás iránti érdeklődés (vagy inkább az önkifejezési vágy, amely ebben a formában ölt testet) jelzi, hogy a költészet felé megkülönböztetett olvasói figyelem irányul.

A másik vád lényege röviden abban jelölhető meg, hogy a mai magyar költészet elfordul az embertől, nem vesz tudomást az olvasókról. Feladja azt a magatartást, amelyet *Ady* úgy fogalmazott meg, hogy „Én nem bűvészek, de mindennek jöttem”, *József Attila* meg: „Vers, eredj, légy osztályharcos!” Kettejük költői hitvallása ráépül a *Petőfi*ére: „Előre hát mind aki költő, / A néppel tűzön-vízen át.” A közéleti költő tűnt el költészetünkéből. Úgy gondolom, nem szükséges külön is hangsúlyozni, hogy nem az aktualizáló költőt hiányolom, nem a termelést „segítő” rímfaragók jelenlétét szeretném, hanem azt a költői-művészi magatartást látnám szívesen újra, amelyet *Garai Gábor* a hatvanas évek egyik nagy versében, az *Artistákban* így jelzett:

*Ó, ha közös dolgok tevői,
így tartanák egymást, ilyen
végzetes bizalommal egymás
fogában s idegeiben!
Ezrekbe fogódzók, ha hittél
mondanánk, mint ők odafönn
élik, hogy a másik ügyéhez
egész létemmel van közöm!...*

A *l'art pour l'art* művészetelvtől idegenkedem, amelyik nem vesz tudomást rólam, az olvasóról, a befogadóról. Nem kíváncsi a véleményemre, és legfőképpen nem akar hatni rám.

Napjainkban irodalomtörténészeink, kritikusaink közül néhányan - a hatvanas évek irodalmáról szólva - megkérdőjelezi annak eredményeit. Vagy nyíltan, vagy burkoltan a közéleti magatartás is gyanússá vált a szemükben. Annak az új művészetszemléletnek a megerősödéséről van szó, amelyik száműzni kívánja a művészetet a művészet elefántcsonttornyába. Az irodalom (a költészet) elvesztette korábbi vezető helyét, nincs szükség a vátesz-szerep újra élesztésére. A társadalom előtt álló feladatok megoldására való mozgósításhoz ott van a politika, a szociológia, a közgazdaságtan. A nagy kérdések megválaszolására rendelkezésre áll a filozófia. Vonuljon a költő az érzelmek, a lelki rezdülések birodalmába, fogalmazza meg életérzéseit, hangulatait, vágyait! „Mit tehet a költő?” - kérdezte aggódva *Juhász Ferenc*, ha rázuhan a világ s ő fuldoklik alatta, ha kétségek szorítják torkát, ha reménytelenségek dermesztik a szívét? A kiszolgáltatottság iszonyatában kihez, mihez forduljon, ha azt kell tapasztalnia, hogy évszázados értékek megsemmisülnek? Az ember mégis, mindennek ellenére a közösséghez

fordulhat! S ez nem naiv önáltatás! Egyszerűen nem tehet mást: ez az egyetlen lehetősége a megmaradásra.

A közéleti költészet és magatartás elleni harc nem Váci halálával indult. A költő már életében többször kényszerült arra, hogy kifejtse véleményét. „Minden nagy mű, nagyszabású alkotás alapja az elemi erejű, közösségi érvényű indulat. A megfogalmazásra kényszerítő indulat annál erőteljesebb hatású formai eszközökre lel, minél jelentősebb történelmi, társadalmi mozdulatok, észleletek kifejezője” - írja *Bartókról* szóló tanulmányában.

A hatvanas évek költészetéről zajló vitákban gyakran felbukkan *Váci Mihály* neve. Az ő költészete, életműve a kikristályosodott formája annak a magatartásnak, amelyet - kicsit elkoztatott szóval - közéletinek lehet nevezni.

Nem célom a költő pályájának elemzése. (Megtette ezt korábban *Kovács Sándor Iván* a költőről szóló kismonográfiájában. Akadémiai Kiadó, 1972.) Gazdag költészetéből egyetlen motívumot (a szerelem) emelek ki, s egyetlen vers elemzésével (*Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?*) azt szeretném megmutatni, hogy a szerelem intim szférájában is közéleti tud maradni az az ember, aki nem divatból vállalja népe képviselőjét, hanem szolgálni akarja.

MONDD, KEDVESEM, MÍLYEN A TENGER?
Levél feleségemnek, Leningrádba, 1960. júl. 20.

*Mondd, Kedvesem, milyen,
milyen a tenger?
E parttalan zokogás, mely tédet
ölet sosem lel.
Milyen a part, ahol most lábnyomod
kagylóhéj-sora mélyed,
ha elindulsz a végtelenbe, mely lassan
megtelik már Tevéled.
Mondd, Kedvesem, milyen a tenger,
és milyen ott a szél
hízeltége, milyen ott a magány;
szomorú ott az éj,
ha egyedül fuldokolsz a szíveddel,
és milyen ott a sírás?
Vágyik-e ó, hova vágyik onnan az ember,
s ha jön, honnan jön érte hívás?
a szomorúság szalmavirága milyen, s a bánat
lőtt szárnyú madarának
milyen idomító nevet s milyen hessentő
kereplőket találtak?
Hogy mondják ott, ha fáj, - hogy panaszkodják
a karba-ölbe bújva: - félek!
Milyen igazolvánnyal bújkál ott a magány, ahol
oly szorosak az ölelések?
Mondd, Kedvesem, ahol a tengernek, a fénynek,
a hitnek nincs határa,
a végtelen partjain gondolnak-e a bennünk fogant,
félve kihordott halálra?*

*Nem atomrobajok dühére, csak az észrevétlen
 kis fulladásra, mely magányos,
 botló szívünket felveszi ölébe egy éjjel a közösség
 hiába ölel szerelmesen magához.
 Ne hozz nekem képet a kombinátok
 csodálatos lélegzetéről,
 ne hozz statisztikát! s ne részegedj a kibernetikus
 szörnyek vibráló ihletétől!
 A tenger partjaira menj: - a fény, idő,
 az emberi lélek
 ostromló háborgásaiban fuldokolva a jövő
 eszméletére ébredj:
 milyen lesz gyönyörű léptű utódunk, ha majd
 falánk éheít legyőzi rendre,
 milyen csillagokra néz, milyen halált fél,
 mi bontja küzdelemre
 kitárult szárnyait, - ha nem köti gyáva kín,
 sok állati szükséglet,
 milyen szél emeli, s merre emelkedik
 a súlytalanság állapotában a lélek?!*

A szerelem könnyen csábíthat közhelyek megfogalmazására. Különösen így van ez napjainkban, amikor idegenkedünk érzelmeink megfogalmazásától, őszintétlenséget gyanítva ott is, akkor is, amikor pedig a nyílt szavakra lenne leginkább szükség.

A magyar költészet nagyjai - szerencsére - elég bátrak és nyíltak voltak ahhoz, hogy legbensőbb érzelmeiket, örömeiket, kudarcaikat megvallják. Kezdhetnénk a sort *Balassi Bálint*tal, s folytathatnánk *Petőfi*vel, a szemérmes *Arannyal*; *Vajda János* önpusztító szerelmi lobogása, *Ady Endre* tiszta emberséggel átfűtött erotikája, *József Attila* szerelem utáni vágya a magyar költészet nagy verseit eredményezték. S akkor még nem is említettük a nyugatosok cizellált szerelmi költészetét, *Szabó Lőrinc* kegyetlen őszinteségű szenvedélyrajzát.

Váci Mihály úgy emeli a szerelmet versalkotó tényezővé, hogy nem tagadja meg a szubjektivitás szerepét, de a vers minden sorából kiolvasható: a költő szerint a szerelem nem elvonja az embert a közösségtől, hanem még jobban ahhoz köti.

A feleségnek címzett költői levél első sorai a tengert rajzolják. A „parttalan zokogás” a hangját idézi, a lábnyomok „kagylóhéj-sora” a könnyű, finom parti homokot. A vers változó hosszúságú sorai a tenger hullámaint láttatják. Az első mondatok kérdései az ismeretlen felől tudakozódnak: „milyen, milyen a tenger?” De a konkrét látványt hamar túlhaladja a költői figyelem, s az elvontabb dolgok felé halad. A „parttalan zokogás” után szükségszerűen sejlik fel a szomorú éjszaka magánya, az egyedüllétbe szorított ember „fuldoklik” ettől az állapottól s a torkát a sírás szorongatja. Leginkább itt, a kérdések és kérések által kettéosztott vers első felében érezhető a kedves jelenléte. Második személyű igealakok jelzik ezt elsősorban: *elindulsz, fuldokolsz*. S a konkrét szerelmi vallomás is itt csendül fel:

*Milyen a part, ahol most lábnyomod
 kagylóhéj-sora mélyed,
 ha elindulsz a végtelenbe, mely lassan
 megtelik már Tevéled.*

A szerelem kozmikus méretűvé tágul, kitölti a kitöltethetlent. De nem véletlen, hogy a vallomás után sorakoznak az egyedüllét képei, hiszen annyi minden fenyegeti a szerelmet.

Az első szerkezeti rész kérdései egyfajta időtlenséget jeleznek. A tér valóságos - a tenger partja -, az idő a képzelet ideje, a látomása, a félelemmel kihordott vágyaké.

Váci nem a mindent értők hűvös biztonságával szemléli az embert. Tudja, hogy születésünkben az elmúlás mozzanata is kísért: az életünkkel a halálunk is megvalósul. Az élet természetes velejárója a halál; nem az „atomrobajok dühére” gondol Váci sem, amikor a közösségből kiszakadó „botló” szívet említi.

Az első részben a Kedves egyedül állt szemben a tengerrel, a második rész tiltó mondatai a jelent rajzolja. A modern kor, amelyet Váci kitűnően jellemez néhány szóval: *kombinátok, statisztika, kibernetikus szörnyek*, megfosztja az embert a harmónia lehetőségétől.

A hatvanas évekre mozgásba lendült a tudomány. Elég, ha most az űrkutatás eredményeire gondolunk: alig egy évvel a vers megírása után 1961 áprilisában *Jurij Gagarin* az űrbe repül. Most érzi az ember először, hogy felgyorsult ritmusú korban él, hogy szegényes a fantáziája jövőjét megrajzolni. De a kor felveti az elgépiesedés, az elszemélytelenedés problémáját is, amellyel szembe kell nézni. Ezért igenli Váci azt a jövőt, amelyben az ember megszabadul visszahúzó erőitől, ha „falánk éheit legyőzi rendre”, s kiteljesedésének hitével - kitárult szárnyakkal - dolgozik, él. Az emberi-társadalmi szükségletek kielégítésének idejéről van itt szó, a lélek súlytalansága csak a „gyönyörű léptű” utód jellemzője lehet. A záró rész kérdései visszavezetnek az indító kérdésekhez. A vers elején a költőt a jelen milyensége izgatja, a befejező szakaszban a jövő köti le a figyelmét.

Szerelmes vers-e tehát a *Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?* Feltétlenül az. Azzá teszi az érzelm gyöngéd ábrázolása, a vallomás halk kimondása, a sorokban bujkáló simogatás, a szerelem féltése, az aggodalom megfogalmazása. Nem tolakodó, nem hivalkodó ez a vallomás. A társhoz szól, a közös örömök és gondok utódjához, ismerőjéhez. Szerelmes vers, s Váci mégsem a szerelmes versek ciklusába sorolta, hanem a nagy közéleti versek közé. Így válik méltó társává az *Azokhoz tartozom*, a *Kelet felől*, a *Százhuszat verő szív* címűeknek. Nem homogén vers tehát, nem csupán az érzés kimondására szorítkozik a költő. A szerelmet kivetíti, azt vizsgálja, hogyan válik eggyé az emberi cselekvés és lélek. Hogyan teljesedik ki a társadalmi létben is kiteljesedő ember szerelme.

Talán teljesebbé teheti a versről alkotott képünket, ha megjegyezzük: Váci következő kötetében, a *Szegények hatalmában* vagy egy *Ilyen a tenger* című vers, amelynek ajánlása szintén a feleségnek szól. A korábban elemzett versben még a kérdés volt a döntő: milyen a tenger? A mostani vers kijelentő tényközlése egy földközi-tengeri út emlékeiből, ismereteiből táplálkozik. A személyes élmény romantikus képeket torlaszt egymásra. Váci versében világot elnyelő szörny a tenger, „dalol”, „üvölt és háborog”, „nyomorék dühű angyal”, „a szája torzan ugat, hörög.” Vad indulatok jellemzik a tengert. A költő döbbenten figyel, s magára ismer. A felismerés katartikus erővel tör fel belőle:

*Látod, ilyen a tenger! Én is ilyen vagyok!
Szédülten ismertem rokonomra.
Szántam e roppant amőbát, formátlan állatot,
ahogy itta, okádta magát iszonyodva.
Én is ilyen nyomorultan, vergődve cipelem
a lélek szörnyeteg-méretű súlyát,
magam égtájak közé kinlódva feszítem,
s tarajos szárnyai röptöm a mélybe lehúzzák.*

A két tenger között lényegi különbség van. Az elsőnek a rajza idillikus (nincs még személyes élmény), a másodiknak a legfontosabb jellemzője a haragvó nyugtalanság. A *Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?* az *Ilyen a tenger* előzményének tekinthető a címzett jogán is. Az *Ilyen a tenger* válaszol az előző vers kérdéseire, pontosabb képet is rajzol Váciról.

A szegények hatalma (Találkozás Váci Mihály verseivel)

Az eredetileg fehér színű vászonborítót besárgította az idő, itt-ott rozsdafoltok éktelenkednek rajta. Mindez elmosódottan, alig kivehetően, de megszegyenít: valószínű, hogy az egyetlen könyvem, amelybe „beleírtam” magam. Kutatok az időben, az okát keresem ennek a tiszteletlenségnek. Aztán előtolakodik a magyarázat, a legnyilvánvalóbb: nagyon fontos lehetett nekem ez a kötet tizenhét évesen, éppen húsz évvel ezelőtt. Ily módon akarhattam mindenki számára is láthatóvá tenni, hogy hozzám tartozik. Most már „csak” azt kellene megtudni, miért vettem meg a szomszéd községben?

A mi bányászvárosunkban akkor még nem volt könyvesbolt, így a négy kilométerre fekvő Kisterenyére kellett gyalogolni, ha könyvet akart venni valaki. De vajon mi indíthatott el egy másodikos gimnazistát erre az útra? A költő nevét bizonyára hallhattam a rádióban: szavalóversenyeken megismerhettem egy-egy versét.

Most, 1984-ben nézve a kissé elhalványodott barna betűket a kötetben, biztos vagyok benne, hogy a címe sem vonzott. De minden verseskötetben önmagamot kerestem, azt, aki a saját szemével csodálkozik rá a világra, de mások élményazonosságait is keresi. Társakat a világ-megváltás kamaszos hitéhez, a szobámba befészkelődött magány elviseléséhez, kimondásához.

Nagyon szerettem az egyik rövid ujjú ingemet. A színe olyan volt, mint a nyári égbolt, feszült rajtam, a felső két gombot nyitva hagytam, hogy érezzem a szellő simogatását és az erőt, amely tizenhét évesen eltöltött.

Bella István fogalmazta meg ezt az élményt *Csak aki olyan fiatal* című versében éppen akkoriban: „*Csak aki olyan fiatal, / hogy testétől meggyullad inge, / tetteinek is szárnya van, / és tüzes nyílként elrepülne.*”

Az elmosódott barna betűk gyermekkorommá álltak össze: disznólegeltetést, a marhákkal való „járást” ígérték. A szántás párját, apámnak történelmi sorsot juttató Dollár kutyánk lomhaságát, s a tanyai lét áhítatát és nyugalmit, élményeit és vágyait. A forró homok fájdalmát, a meg-rabolt szarkafészek örömet. A *Szegények hatalma*, üzente a cím, s többször megdobbant bennem: *Szegények hatalma*. Fölötte: *Váci Mihály*. Nem vonzott a cím, de azt súgta, hogy sok kérdésemre választ találok a kötetben. Az ára: 15,50 forint, hanglemezzel 38 forint. Nem volt lemezjátszónk.

Egymásra maradtunk a könyvvel. A fülszövegből megtudhattam, hogy az 1956-ban megjelent *Ereszalja*, az 1957-es *Nincsen számodra hely*, az 1959-ben napvilágot látott *Bodza*, és az 1961-es *Mindenütt otthon* után a *Szegények hatalma* a költő ötödik verseskötete. S azt is, hogy „izzó közéletisége a legrokonszenvesebb, az a zaklatott lelkiismeretesség, amellyel a költőre háruló társadalmi feladatot vállalja. Új kötete további érlelődést, elmélyülést jelent lírájában.”

Az első vers azonnal megteremtette közöttünk a gondolati alapot. Kamaszkorom identitásmámorában élve először hallottam valakitől a legegyszerűbbet: „*Én úgy szeretnék népem / mesélő emlékezetében / pár szóban megmaradni, / ahogy ma a beszédben / példa s bölcsességképpen / közmondást szoktak bólogatni.*”

S valóban. Ennyi az egész. Úgy élni, hogy egyetlen közmondássá sűrítse össze tevékenységünket az idő, hogy az életünk - mondanám ma - modellképző erejű legyen. Nem harsányan, hanem úgy, hogy a leszűrt élet átadható tapasztalatként mindenki számára felfogható, átélhető legyen. A bólogató öreg emberek meleg tekintetét éreztem magamon. A földes konyhában kukoricamorzsolás közben a résen álló figyelem számára világok nyíltak meg. A lelógó bajuszok alól óvatosan útra induló mondatok a változatlan biztonságát sugallták. Meleg volt abban a konyhában, a fészek melege! Amelyik táplál, repülésre tanít, s visszavárja az elfáradt keresőt.

Nincsen bennem idillikus kép, hiszen az én öregjeim nem a legendák ősz hajú vénei! Nappal szántottak vagy az istállóban dolgoztak, s esténként sem csak a szépet hallottam tőlük, hanem azt is, hogy repülni veszélyes: összetört csontok teszik próbára az ifjú bátorságát.

Valami ilyesmi kavarghatott bennem, amikor első Váci-kötetemben olvastam a *Mint a példabeszédben* című verset. De nem ezt hordoztam magamban évekig, hanem a *Szelíden, mint a szél*. Könnyen megtanultam, mert én is szöke voltam, hajlottam a szelidségre, a megértésre, a tolsztoji szeretetre. Kamaszként szemben álltam a világgal igazam hitével az arcomon - „*dúdolva szálltam, ténferegtem, nem álltam meg - nem is siettem, / port rúgtam, ragyogtam a mennyben, / cirógatott minden levél*” - senki sem ingathatott meg: tiszta és jó vagyok! A honfoglalók örömét érezhettem, amikor a Mátra egyik csúcsára vezető kis erdei úton elindultam, s félhangosan mondtam Váci versét: „*nem lehetett sebezni engem: ki bántott - azt vállon öleltem, értve-szánva úgy megszerettem, / hogy állt ott megszegyenítetten / és szálltam én sebezhetetlen: / - fényt tükrözök csak, sár nem ér.*”

Tudom, jólesett ezekbe az ellentétekbe feloldani a magam lelkiállapotát: megsebzettség és a bántó szeretete, a megszegyenítésre törekvés és a tisztaságát arca elé emelő emberség. A vers sokáig meghatározta egyéniségem döntéshozó képességét. A benne megfogalmazott magatartás követésre késztetett. Életté vált bennem a vers, nem gondoltam az esztétikai értékeire, nem vettem észre romantikus pátozást, nem vontam kétségbe az igazát. Hittem neki.

Hasonló erővel hatott rám *A péteri had* című vers. Lehet, azért, mert ebben is érezni a szélnek szembeforduló lángoló hit erejét. Tanultam is tőle. Azt, hogy a múltat megtagadni nem szabad! Magunkat alázzuk, ha szélkakasként ide-oda forgunk, s megfeledkezünk a korábbi szél emelő áramáról. A versindító sóhaj küzdelmes előzményeket sejtet: közéleti harcokat, emberi gyengeségeket. A „*péteri had*” ostromozása felveti a forradalmi magatartás tartalmának kérdéseit. A türelmetlenség, a változás sürgetése szimpatikus emberi-költői program, de a cselekvés helyes arányainak kialakítását is akadályozhatja.

József Attila költészetének mélységeibe nem láthattam még bele, amikor Váci *Te bolond* című versét olvastam. Az őszinte megrendülés döbbenetét éltem át, felkavaró élményben volt részem. A kérdések zuhataga alatt megsemmisül az erőtlen lélek. A vers első harmada - a megtett életút összegzéseként - fájdalmas keserőséggel sorakoztatja a kudarcokat, a tiszta elhatározások vereségeit: „*Mondd mért becsülted túl magad, / hogy fejed ily dologra add, / és magad olyan ügyre szánd, / melyre téget senki se vár?* / *Látod, már azok, éppen ők, / kikért elszórtad szép erőd, / megvannak nyugton nélküled, / kivívják győztes ügyüket, / sorsukat bizton terelik / cél felé időnk medrei.*”

Önkéntelenül is felvetődik a *miért* kérdése. *Váci Mihály* a „Mi üz hát mégis?”-re nem válaszol. Voltaképpen lehetetlen is pontokba szedni a költői-emberi indulat okait. Váci úgy érzi, hogy sorsa a közösség ügyének felvállalására készíti. Éppen ezért sohasem juthat el a nyugvó pontra, nem érezheti a befejezettség nyugalalmát. „*Verd magad, mint a szív, zuhogj, / ne éltesen már csak e gond: / magad értük halálra rontsad, / míg össze nem rogysz - te bolond!*” - zárul Váci verse.

Sokáig dédelgettem a *Szegények hatalmát*. Ez a kötet készítetett arra, hogy a korábbi verseskönyveket is elolvassam. Váci költészete beépült a saját világomba, azokban az években hatott rám intenzíven, amikor formáját, tartalmát kapja a lélek.

Az eredetileg fehér színű vászonborítót besárgította az idő, itt-ott rozsdafoltok éktelenkednek rajta. Húsz év telt el a *Szegények hatalma* megjelenése óta. Váci fájdalmasan korai halálával kezdődött el az a harc, melyet ez a költészet vív önmaga fennmaradásáért. A hetvenes évek közepe óta annak vagyunk tanúi, hogy Váci költészete fokozatosan kiszorul a magyar irodalmi, olvasói köztudatból. Nem csökkenti az elégedetlenséget az a körülmény sem, hogy Vácival együtt a közéleti magatartást és cselekvést magáévá tevő irodalom is visszaszorult. Napjainkra maradt a vegytiszta esztétika hirdetése, annak a *l'art pour l'art* művészetelvnek gyakorlatban való privilégizálása, amelyet a hatvanas években még károsnak, társadalomellenesnek, a művészet lényegétől idegennek tartottunk.

Shakespeare óta tudjuk, hogy a művész feladata a valóság sokarcúságának a megmutatása, azoknak a folyamatoknak, élethelyzeteknek, emberi törekvéseknek a feltárása, amelyek az adott társadalmat jellemzik. A hatvanas évek magyar irodalma az esztétikai értékképzésen túl ezt vállalta magára. Ennek elmaradása a nyolcvanas évek magyar irodalmát a valóság közelségétől fosztja meg, fokozatosan eltávolítja az olvasókat önmaguktól.

Az irodalom funkciójának újraértelmezése fontos feladat. Nemcsak *Váci Mihály*, hanem a jövő nemzedék értéktudatának helyes formálása érdekében is.

Viaskodó hősök

(A regényíró és novellista Sipkay Barna)

„Tehát: hogy valamikor két lábra álltunk, hogy megtanultuk hüvelykujjunk rendhagyó mozdulatát, hogy baltát ragadtunk szarvasra és egymásra, hogy vasat és emberzsírt olvasztottunk a tűzzel, ez mind smafu. Emberré válni: játék. De az maradni! Az már igen.”

(Augusztus a kisvárosban)

Sipkay Barna gazdag és terjedelmes életműve nem egyenletes írói teljesítmény. Kiemelkedő csúcsok és szerényebb vonulatok is jócskán találhatók benne. A pálya ívét eleve meghatározza az a körülmény, hogy pályakezdése kissé megkésik. Első regénye, a *Messzi harangszó* csak 1963-ban jelenik meg, az író éppen 36 éves. Persze ekkor már - minden valószínűség szerint - több regény és néhány kötetre való elbeszélés várja az íróasztal fiókjában a megjelenést. Ezt látszik bizonyítani, hogy a *Tiszatáj* 1964. 2. számában megjelent önvallomásában azt írja: „Kész: négy regény, két novelláskötet, két dráma.”¹ A vallomásban említett regények, elbeszélések egymás után megjelennek. Haláláig csaknem minden esztendő új Sipkay-művet hozott, voltak olyan évek, amikor több kötete is napvilágot látott.

Megjelent műveit nem datálta, ezért valamiféle kronológia felállítása kockázatos vállalkozás lenne. Nem tudjuk, az előbb vagy a később született mű hagyta-e el korábban a nyomdát. A kronológia meghatározására két módszer kínálkoznék. Az egyik a Sipkay-művek fejlődés-vonalát meghatározva kijelölni az egyes alkotások valószínű keletkezési idejét. Ennek az az akadálya, hogy Sipkay nem szívesen dolgozott az egyszer már megírt művön, nem javítgatta, nem csiszolta, így néhány alkotása tartalmaz zavaró momentumokat is. A másik módszer lényegében Sipkay önvallomására épül: „Vallom, hogy ha nincs meg az íróban (művészen) a szándék, hogy munkájával a társadalom javát szolgálja, nem hozhat létre művészi alkotást.”² Sipkay érzékenyen reagál mindenre, egy-egy művével beleszól a különféle - az egész közvéleményt megmozgató vitákba. A fentebb idézett „szolgálat” az, ami a legkönnyebben elárulja néhány művének keletkezési idejét. Lényegét tekintve mindkét módszer - amellet, hogy értékes szempontokat szolgáltat - csak részeredményeket hozna. Ezért a továbbiakban elszakadunk a művek megjelenési sorrendjétől, és megpróbáljuk felvillantani a novellista és a regényíró Sipkay Barna alkotói módszerének néhány jellemzőjét.

Egy 1964-ben készült interjúban Sipkay, műfaji kötődéséről beszélve, azt mondja, hogy: „első a regény, második a novella.”³ Valóban, ha a megjelent műveket figyeljük, akkor mindenképpen a regények túlsúlya a jellemző. Öt regény, két novelláskötet és egy „vegyes” kötet igazolja a nyilatkozatot.

A pályakezdő kisregény - *Messzi harangszó* - még nem kötődik annyira a valósághoz, mint a későbbiek. Sipkay mondanivalóját félig mesei eszközökkel, félig reális, a valóságból táplálkozó eszközökkel fogalmazza meg. Regényének alapgondolatát Sipkay a következőképpen határozza meg: „Az, hogy a felszabadulás után a kis magyar falvak zöme (tehát nem csak az én regényemben szereplő!) nem tudott mihez kezdeni a régóta vágyott, de mégis olyan hirtelen érkezett szabadsággal. Félreértették azt, hogy minden a miénk. Miénk a szeszgyár, tehát mi isszuk meg az egész szeszt.”⁴

A falu földműves szövetkezetének szeszfőzdéje a férfiak „parlamentjének” is színhelye. A társaság a pálinkás poharak mellett beszélgetve, vitatkozva a felszabadulás utáni időszak történeteit, eseményeit értékeli. Az eszmecserék teszik világossá a hallgatók számára is, hogy új erkölcsiségre, új gondolkodásmódra van szükség, ha új társadalmat akarunk építeni. A költői befejezés, még ha *deus ex machina* jellegű is, jelképiségében ugyanezt hangsúlyozza.

A *Messzi harangszó* poetikai vizsgálata arról tanúskodik, hogy már ebben a regényben megfigyelhető néhány olyan vonás, amely a későbbiekben még jobban felerősödik. Az egyik legfontosabb: voltaképpen *nem igazi regény*. A történetek egymás utáni láncolata, az események zuhataga kevés a regényhez. Sipkay műve még megmarad az életképeknel. Számtalan kerek, lezárt történetet találunk a könyvben. *Margócsy József* szerint ugyan „a Messzi harangszó mozaikszerű építkezése is azt érzékelteti, hogy ebben a felszabadulás után életét próbálgató faluban még csak a körvonalai vannak meg a közösségi életnek és a helyes vezetési formáknak.”⁵ Véleményünk szerint azonban a mozaikszerűség itt nem szükségszerű feltétele annak, hogy az írói gondolat megvalósulhasson.

Hasonló problémával találkozunk legtöbb szereplőt mozgató regényében, a *Határtalan életben* is. A gondolati gazdagságban kiemelkedő alkotás erejét éppen az csökkenti, hogy laza szerkezetű. Sipkayt gyakran magával ragadja mesélőkedve, nem tudja fékezni fantáziáját. Pedig ebben a regényben különösen fontos lenne a precíz szerkezet, mivel cselekményének középpontjában két párhuzamosan futó élet áll.

Ispán Kovács és Kézi vasúti mérnök-felügyelőnek a harmincas évektől egészen a hatvanas évek elejéig tartó életpályáját meséli el az író. Két ellentétes szemlélet, felfogás ütközik össze a regényben. Ispán azzal a meggyőződéssel tér vissza az első világháború után Oroszországból, hogy a munkásosztály helyzetén csak az uralkodó osztály kíméletlen megsemmisítése segíthet. Inkább anarchista lázadó, mint tudatos forradalmár. Gyűlöli a kort, amelyben él, amely megfosztja önmaga becsülésének a lehetőségétől, lázít, harcol a rendszer ellen, ahol csak tud. Ezért élete folytonos menekülés egyik városból a másikba, munka nélkül, többnyire családjával együtt. Vérében hordozza az igazságot, éppen ezért sajnálatosnak tartjuk, hogy ez a potenciálisan forradalmár egész élete során nem talál olyan közösségre, amely acsarkodó dühét, bosszút forraló lázadását helyes mederbe terelné. Magányos hősként bolyongja végig a harmincas évek forradalmi harcait.

Kézi voltaképpen nem az igazi ellenfele Ispánnak. Jellegzetesen értelmiségi kispolgár, aki minden társadalmi rendszerben képes érvényesülni. Simulékony, gerinctelen, a társadalom haszonélvezője. Sorsa zátonyra fut, élete tartalmatlanná válik.

Sipkay helyesen látja a kétféle kispolgári magatartásnak (Ispán Kovács és Kézi) a szocializmusban való továbbélését. Nem eléggé hangsúlyos azonban annak a megmutatása, hogy a kétféle magatartáson kívül léteznek másfajta lehetőségek is. A fiatalok és a szülők konfliktusa nem képes teljes mértékben felszínre hozni az új magatartástípusokat, mivel a kérdések elsősorban a személyes boldogság, boldogulás körül forognak.

A széteső vagy csak a főhős személye által összetartott cselekmény következménye, hogy mind a Messzi harangszóból, mind a Határtalan életből *hiányzik a jellemfejlődés rajza*, a lélektani ábrázolás gyakran nem hiteles. A jellemek egy helyben forognak, csak öregsznek, de nem változnak.

Bögel József kritikus megjegyzései elsősorban a regény lélektani ábrázolására vonatkoznak: „Aki ilyen nagy fába vágja a fejszéjét, annak félelmetesen pontosan, plasztikusan kell mindig fogalmazni, hogy a nagy sodrásból maradjon is az olvasó agyában valami. A bizonytalanság

eredménye aztán a többszöri engedmény a századforduló naturalizmusának vagy a másodromantikának.”⁶

Sipkay szívesen nyúl fontos társadalmi kérdésekhez. Azokat az időszakokat kedveli, amelyek gazdag lehetőséget kínálnak a régi és az új harcának bemutatására. Összhangban van ez az irodalomról vallott felfogásával, de egyezik emberi alkatával is. Különösen az elavult szemléleten győzedelmeskedő hősök foglalkoztatják, akik harcukat új, szocialista erkölcs, világ-szemlélet birtokában vívják meg.

Regényíró tollára kívánczó izgalmas időszak a termelőszövetkezetek megalakítása utáni, amikor egyre élesebben vetődik fel a *hogyan tovább* kérdése. Egyik legegységesebb, legjobban megszerkesztett regényében, a *Rágalomban* erre próbál választ adni. Az önzés (Mari jellemében) tartósan ellene fordulhat-e a társadalomnak? - hangzik a regény központi kérdése. Mari, a megesett lány a társadalmon akar bosszút állni a sérelemért. Egyéniségét egyetlen indulatból magyarázza az író, féktelen gyűlöletéből. Bukása ellenére nem válik tragikussá, emberségének utolsó morzsáit éli föl, amikor a bosszúvágy „királynője” magaslatokra csábítja. Központi figurája a regénynek, nagy intrikus. Sipkay eltúlozza egyéniségének sajátos vonásait. Felnagyítja a negatív tulajdonságait, mintha közvetve a fölötte aratott győzelem nagyságát is növelné ezzel. A közösség fölé nő, ezért közösségen kívüli erők szükségesek (tanulmányi felügyelő, miniszterhelyettesi távirat) a bonyodalmak megoldásához, az erkölcsi igazságszolgáltatáshoz. A vele szemben álló öreg tanító Bódis Antal az értelmet képviseli, a botladozók között vállalja a nem megalkuvók nehéz, olykor keserű sorsát.

Öregsége, eredendő passzivitása gátolja a bátrabb cselekvésben. Ezért feltétlenül szükség van az erkölcsi elégtétel megvalósulásához a „külső erők” igénybevételére. Az „isteni gépezet” itt ugyanúgy működik, mint a *Messzi harangszóban*. A pályakezdő regényhez viszonyítva a *Rágalom* érett alkotás. Erénye az átgondolt szerkezet, a jól pergetett cselekmény. Külön értéke, hogy a drámai feszültség mindvégig magas hőfokú, a regény szükséztávusa, tömörsége csak segíti a drámaiság érvényesülését. Nyelvi, hangulatteremtő ereje is dicséretre méltó.

A hatvanas évek egyik hosszan tartó vitáját váltotta ki *Salinger* 1964-ben magyarul is megjelent munkája, a *Zabhegyező*. A vita, amely az írói ábrázolás szabadságáról, a nyelvi megformálás minőségéről is folyt, megmozgatta szinte az egész közvéleményt. Trágárság és irodalom, irodalmi nyelv és az argó. Beemelhető-e minden nyelvi megnyilatkozás az irodalmi alkotásba? Sipkay Barna is hozzászólt a vitához *Nyakamban az élet* című regényével. Hőse egy frissen érettségizett fiatalember, akit felvettek az egyetemre, s nyáron - szülei kívánságára - a szomszéd kisváros dohánygyárában dolgozik egy hónapig. A szülői ház védeltséget biztosító légköréből először lép ki talán az életbe, hogy kipróbálja magát, ifjú emberségét.

Bár a műnek csaknem minden szereplője fiatal, mégsem nevezhető pusztán ifjúsági regénynek. A hatvanas évek néhány társadalmi jelensége is felbukkan benne, de Sipkayt elsősorban főhősének lelki fejlődése érdekli. Azt mutatja, hogyan válik belőle felnőtt. Találkozik az igaz szerelemmel, s megismeri az embert pusztító gyűlölet erejét is. Látszólag úgy tűnhet, hogy a felnőtté válás a szexuális kalandokban valósul meg. Sipkay bőséges teret szentel ezeknek a kapcsolatoknak. Jóllehet némiképp túlzásnak kell tekintenünk a szexualitást a könyvben, mégis egyet kell értenünk *Katona Bélával*, a regény egyik ismertetőjével, aki szerint a fiú „nem a testiség örömeit keresi, hanem sokkal inkább önmagát. Éppen ezért nem is ezek a külső történések, szexuális kalandok itt a lényegesek. Fontosabb az, ami eközben belül megy végbe benne. A kudarcok, a csalódások nem kiábrándulást eredményeznek, épp ellenkezőleg. Megsejt, megérez valamit abból, amiről bizonyára sokat hallott és tanult már, de amit a szülői ház védeltségében eddig igazán nem értett, nem is érthetett, az önmagáért és másokért való felelősség belső morális szükségszerűségéből.”⁷

Sipkay hőse alakul, változik. A regény elején olyannak ismerjük meg, akinek nincsenek céljai (az egyetemi felvételi ellenére sem!), nem ismeri önmagát. Egyénisége fokozatosan letisztul, képes lesz arra, hogy a történeteket elemezze, értékelje.

A regény többi szereplője, elsősorban Márta, szintén önmagát kereső figura. Ebben a keresésben adódnak buktatók, mint Mikell és Márti házassága, de a keresés őszintesége, belső tüze elfogadtatja az olvasókkal Sipkay fiatal hőseit.

Az ábrázolásban persze vannak problémák. A kamaszregények főhőseihez hasonlóan (a legfontosabb példa itt Salinger regénye) Sipkay fiatalembere is egyetlen belső monológban vall magáról. Az önfeltáráshoz rendkívül alkalmas módszer ez, de beszűkíti a regény szemléleti horizontját. Az író képtelen hősének szemével látni a világot, azt megmutatni belőle, ami annak tudatában tükröződik. Ez pedig nem túlságosan gazdag.

Hamis általánosításokhoz jutunk így el, nem beszélve arról, hogy könnyen a stílus elszűrüléséhez vezethet. A stílus fogyatékoságai a regényben elsősorban abban jelentkeznek, hogy a nyelvi jellemzésből *hiányzik az alkotói önfegyelem*, a nyelvi megfogalmazás szertelenségei gyakran pongyolasághoz vezetnek. A diák- és argónyelv készletéből való merítés mindenképpen helyeselhető, de párosulnia kell szigorúbb alkotói mérlegeléssel: hozzájárul-e a jellemzés gazdagításához vagy sem.

Röviden értékelve Sipkay regényírói művészetét, azt mondhatjuk, hogy a pályakezdés pillanatától elbeszélőkészsége állandóan fejlődött. Cselekménybonyolítása ötletes, általában ökonomikus. Egyik-másik regényében az életanyag bősége zavarja a szigorúbb szerkesztést, bár olykor a szociográfia eszközeivel feldolgozott valóság a személyességből való távoldatás célját is szolgálja.

Regényszerkezeteiben egyszer-egyszer megkísérli az új módszerek kipróbálását is. *Rólad beszélünk* című kisregényében a főhőst egyáltalán nem beszélteti, mások vallanak róla. A társadalomnak szinte minden rétegéből születnek regényhősei; nagygazda, szegényparaszt, városi munkás, értelmiségi. Figurái néha veszélyesen egy tömbből faragottak, olykor elnagyoltak is.

Sipkay Barna igyekszik elkerülni ugyan, de alakjai gyakran nyilvánvaló igazságokat fogalmaznak meg, ideálisan tiszták, tántoríthatatlanok. Az első perctől fogva tudják, mi a céljuk, s világosan látják a cél eléréséhez vezető utat is. Ez az eszményítettség néhány esetben a gondolat hatásosságát, erejét is csökkenti. Azt mondhatjuk, hogy Sipkay problémaérzékenysége sokkal fejlettebb, mint megjelenítő kézsége.

Az életanyag túlaradó bőségét jól szabályozza a novella zártabb, nagyobb alkotói önfegyelmet kívánó formája. Sipkay maga is érzi ezt, ezért elbeszélései valóban csak „életszeletek”, de az *intenzív totalitás* követelményei szerint azok. Ha a pálya novella termését vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a *Gesztenyék* vagy a *Valamikor egy tónál* típusú írások ritkák, a többi terjedelme alig néhány lap. Három novelláskötete jó néhány kiemelkedő írást is tartalmaz.

A *Hajnali hinta* (1964) elbeszéléseinek feltétlen erénye, hogy szerzőjük minden idegszálával a jelenhez fordul. Szívszorító *A zenélő óra* életigenlése, megdöbbenően hiteles a *Gesztenyék* magányban vergődő tanítónőjének rajza. Az érettségi után képesítés nélkül falura került lány azok közé a Sipkay-hősök közé tartozik, akik tökéletes önismerettel akarják a közösséget szolgálni. A kötet egyik legjobb írása a *Tavaszi udvaron*. Az író lépésről lépésre építi fel mondanivalóját. A cselekmény kopáran egyszerű, Sipkay azonban így is képes megmutatni, hogy a múlt gesztusai, gondolatai, bűnei ott élnek még nem egy esetben az emberi agyakban. Az idősebb Kenderesben - ahogy megöl egy kiskutyát - kibontakozik a volt csendőrmester. A legfélelmetesebb azonban az - érzékelteti az író -, hogy a fia milyen könnyen elfogadja apja akaratát.

Az elbeszélés szerkezete azonnal áttekinthető, éppen ez az egyszerűség az, ami a fentebb említett súlyos mondanivalót a legérzékletesebben képes visszaadni.

Az első kötet elbeszéléseiben van valami túlradó szépség. Szépség gondolkodásban, erkölcsi-ségben, cselekvésben. Érthető *Faragó Vilmos* rajongása: „Balladák - prózában. Tiszta embe-rekről, akik gyermeki érintetlenséggel emelkednek gyermeki megpróbáltatásaik fölé; akikben e megpróbáltatások sohasem mélyülnek erkölcsi válsággá, mert nem vívódnak, hanem a vívók fajtájához tartoznak; akiket összetörni lehet, de megtörni nem: akik körül az terem drámai izzást, hogy gyémánthittel szikráznak fel, ha beléjük ütközik az öklelő világ.”⁹

Külön értéke a kötet novelláinak a festőiség. Az író tollán szinte megmámorosodnak a színek, impresszionisztikus tablók, tájak kerülnek ki tolla alól. Nyilvánvaló bizonyítéka ez annak, hogy a festő akkor sem tagadja meg magát, amikor ír.

Valaki a ködben című kötetének elbeszélései rövidebbre fogottak a megszokottnál. A legtöbb írás szüksézáván exponálja a problémát, s a szerző nagyon ökonomikusan gazdálkodik a szóval. A kötet ajánlása: „Ember! Téged szeretni annyi, mint szeretni az egész világot” - jelzi a kötet alapvető motívumát. A humánus iránti elkötelezettség szólal meg utoljára legjobb írásaiban. Sipkay azokat a pillanatokat keresi, amikor pörére vetkőzik az emberi lélek.

A címadó írás expresszív erővel ébreszti fel az olvasóban a felelősség érzését. Főhőse sikoltást hall, keresi a hang tulajdonosát. De a sikoltás belső sikoltás volt, az önmagával való elégedet-lenség hangja, a közönyből való kilábalásé. Arturban azonban újraéled az oblomovizmus, nincs ereje ahhoz, hogy szakítson korábbi életével. Marad minden a régi-ben. A *Padrend*-ben szimpatikus nyíltsággal fogalmazódik meg az új ember megváltozott erkölcsi arculata.

Sipkay Barnát elsősorban a magányos töprengő, önmagukkal és környezetükkel viaskodó hősök foglalkoztatták. „Mindegyik regénye - írja *Margócsy József* - az életért harcoló, a visszahúzó erők ellen támadó, küzdő fiatalok, egyszerű emberek sorsát, pályáját mutatja be. Egyetlen könnyű karriert futó szereplője, főhőse sincsen: valamennyinek árat kell fizetnie a munka öröméért, a sikerért.”¹⁰

A felelősségvállalás fontosságára figyelmeztetett. Nem rajzolt leegyszerűsített képleteket, nem nyújtott hamis illúziókat. Minden írása azt sugallja: az életünket csak úgy tudjuk megváltoz-tatni, ha a cselekvés felelősségét is magunkra vállaljuk.

Jegyzetek:

1. *Tiszatáj*, 1964. 2. 12. o.
2. *Gál Béla*: 10 éves jubileum (Beszélgetés Sipkay Barnával) *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1964. 2. 125. o.
3. Uo. 125. o.
4. Uo. 125. o.
5. *Margócsy József*: Egy szerény író halálára. *Új Írás*, 1968. 4. 114. o.
6. *Bögel József*: Sipkay Barna: Határtalan élet. *Kritika*, 1965. 6. 60. o.
7. *Katona Béla*: Sipkay Barna: Nyakamban az élet *Alföld*, 1969. 6. 94. o.
8. *Bögel József*: Sipkay Barna: Hajnali hinta. *Alföld*, 1969. 9. 857. o.
9. *Élet és Irodalom* 1964. 19. 4. o.

Vizsga előtt és után

(*Férfiszemléletű irodalom a nyolcvanas években*)

„A másik ember iránti szükségletet a hiány hozza világra. S mint a szükségletek általában, ez is akkor tudatosul, amikor kielégítésével baj van.”

(Ancsel Éva)

A hatvanas években kibontakozott életmód vita érthetően csak érinthette az ember intim kapcsolatait, a fő kérdések a szocialista módon élni perspektivikus lehetőségeivel foglalkoztak. A hetvenes évek második felétől azonban nagy figyelem fordult az egyén belvilága felé. Az úgynevezett önmegvalósítás kikerült a vágyak birodalmából, s egyre inkább testet ölthetett. A növekvő anyagi jólét, a lehetőségek fokozatos gazdasága biztosították ennek a mozgásnak a hátterét.

Nem szeretnénk erőszakolt párhuzamokat vonni, de talán érdemes végiggondolni: a hetvenes évekre tehető az irodalomban (és más művészeti ágakban) a közösségi magatartást hirdető művek leértékelődése, illetve fokozatos térvészése.

Váci Mihály fájdalmasan korai halálával (1970) a fenti művészeti törekvés talán legmarkánsabb képviselője hallgatott el. Költőtársai egyre ritkábban jelentkeztek, illetve a művészi útkereséssel voltak elfoglalva. (Simon István, Garai Gábor, Soós Zoltán, Györe Imre és mások).

A prózában nagyjából ugyanez a helyzet. Sánta Ferenc nem publikál, Somogyi Tóth Sándor szakít a *Próféta voltál szívem* világával, Galambos Lajoson a kifáradás jelei mutatkoznak. Az újonnan fellépő nemzedék más valóságértékeléssel, jórészt más művészi szemlélettel rendelkezik. Úgy tűnik, mintha tudatosan új hangsúlyokat akarna megjelölni ez az irodalom. A változással együtt jár egy sajátos értékátrendeződés is: a költészet elveszti korábbi vezető szerepét, megdő a próza jelentősége.

A költészet - ritka kivételektől eltekintve - a *mit tehet a költő?* fájdalmas kérdéséig jut el, a próza érzékenyebben reagál a valóságban bekövetkezett változásokra. Mindez azt igazolja, hogy a vers - legalábbis a magyar irodalomban - erősebben kötődik a formai hagyományokhoz, míg a próza rugalmasabban, gyorsabban képes magába olvasztani a legújabb törekvéseket.

A bevezetőben említett egyéni belvilág felértékelődése olyan törekvéseknek is megnyitotta az utat, amelyeknek az irodalmi megjelenése korábban a kivételek közé tartozott. A hatvanas években még vita folyt a trágárság és irodalom viszonyáról; a szerelem testi vonatkozásainak ábrázolása a merész tettek közé tartozott. A hetvenes évektől a valóság totális bemutatására való hivatkozás feloldotta a korábbi tiltásokat. Ez segítette a szociográfia újbóli megerősödését, valamint - elsősorban a szépprózában - a nyersebb, szókimondóbb élettények megjelenítését.

A férfi és nő kapcsolata számtalan olyan kérdést vet fel, amelyre válaszolni kell. Pszichológusok, szexológusok a megmondhatóinak, mennyi a tisztázatlan probléma a két nem viszonyában. Az elmúlt években sorra jelentek meg ismeretterjesztő, felvilágosító munkák.¹ A szakszerűség iránti igény kielégítése mellett napvilágot láttak olyan művek is, amelyekkel az üzleti haszon elérését tűzték ki célul a kiadók.²

Talán a leginkább populáris műfaj, a film követte a leggyorsabban a szerelemfelfogás, a férfi és nő kapcsolatának a megváltozását. *Szilágyi Ákos Kis magyar filmszexológia* című tanulmányában végigkíséri a szerelem filmképi megelevenítését. Zárógondolatát idézzük: „S ha maga a férfi-nő viszony a nemi aktus - érzékileg szemlélhető tényére - redukálva jelenik meg, mint a 70-80-as évek magyar filmművészetében, akkor ez azt jelenti, hogy ennyire lett a másik ember szükségletté - a pusztá szexualitásig. Ennyire lett emberi a másik ember szükséglete. Ha ennél többet jelentene a férfi és a nő, a nő a férfi, egyik ember a másik ember számára, akkor az nem a nemi aktus képében jelenne meg a művészetben, de akkor ez éppoly kevésbé jelentené azt, hogy a nemi aktusról nem beszélhetünk és nem ábrázolhatjuk, nem nézhetjük képét. Mert akkor a nemi aktus nem az emberi kapcsolat metaforája, hanem az emberi lét természetes, szükséges és igaz része lenne.”³ A gondolatok igazságát ki-ki a maga filmélményeivel szembeállíthatja, mi csupán néhány alkotásra utalunk: *Szívzűr*, *Eszkimó asszony fázik*, stb.

Mindemellett nagyon erőteljes volt a hetvenes években a közönség vonzódása az „igazi” szerelmeket bemutató alkotáshoz: *Halálos tavasz*, *Elfújta a szél*, *Love story*. Ez utóbbi 1982-ben jelent meg nálunk könyv alakban, filmváltozata sikerdarabja volt a moziknak.

Jenny és Oliver kiküzdött szerelme azt bizonyítja, hogy napjainkban még van lehetőség az együvé tartozás mély átélésére. A szerelem sem vonult a közhelyek és frázisok birodalmába. Igazolva látszik *Ancsel Éva* szép gondolata: „...nem a szerelem újul meg vagy szürkül el, hanem az emberek, a nők és a férfiak, akik szeretik egymást. Ha kapcsolatuk párosult magány csupán, akkor sorvadásra ítéltetik.”⁴

Erich Segal, a Szerelmi történet szerzője, miután beteljesedett Jenny és Oliver szerelme, közli az olvasóval, hogy a fiatalasszony gyógyíthatatlan beteg. Eláznak a könyv lapjai, szipog a nézőtér. A kiküzdött szerelem halálra van ítélve a huszadik század második felében. Marad tehát a felszínesség, a kiosztott szerepek unalma és kiszámítottsága? Úgy látszik, igen. Az ember minden korban önmagát kereste kapcsolataiban, hétköznapijaiban, ünnepeiben. A szerelem a másik emberrel való azonosulás vágya és lehetősége, a teljesség ígérete. *Ancsel Éva*: „A szerelmi tragédiák egyik sajátos forrása ezért éppen ez a szubjektív óhaj: a teljesség utáni nosztalgia, az önmagában kilépni kívánó ember illúziója, hogy egyetlen másik lénnel egyesülve megszabadulhat merő individualitásának nyomasztó ürességétől.”⁵ Az ember nem lehet más intim kapcsolataiban sem, mint önmaga.

A szerelem esélyeiről szólva, tartalmas és szép könyvében *Tornai József* azt írja: „A szerelem vizsga előtti állapot, a házasság vizsga utáni. Vizsga előtt tanulunk, készülünk, készenlétben vagyunk: nincs egyetlen elengedett, szabadjára bocsátott percünk sem. Minden napunkban, pillanatunkban igazolnunk kell: alkalmasak vagyunk, méltók a másik felénk irányuló szenvedélyére. Tanulunk tehát, izgulunk, kétségbeesünk, mert néha úgy látjuk: hiába minden, elbukunk majd egy napon, a végső vizsgán. De ha ez a vizsga már megvolt: ki tanul vizsga után? Vizsga után egyszerűen képtelenség továbbra is úgy viselkedni, mintha még mindig kockán forogna egész közös életünk! A házasságnak mindenféle föladata van, csak éppen messze húzó célja nincs. Az, ami két szerelmezt állandó hajszára, önmaga képességének túllépésére kényszerít. A házasság nem lehetséges, mint szerelem, mint az egymás utáni örökös vágyakozás és hiányérzet állapota.

A szerelem pedig mindig valamilyen ellentmondás.”⁶

A nők egyenjogúsításának eddigi tapasztalatai ellentmondásos képet mutatnak. Gyakori jelenség, hogy a férfi életmód válik modellé. (Riasztó tényeket sorakoztat erről *Valkai Zsuzsa*: *Miért isznak a nők?* című könyvében.)⁷ Családszociológusok, életmódkutatók gyakran tesznek közzé tanulmányokat, vizsgálati felméréseket arról, hogy milyen ellentmondások feszítik a két

nem kapcsolatát, milyen erők hatnak az egészségesebb, harmonikusabb, teljesebb viszony ellen? Vajon mennyit és milyen mélységben tükröz ebből a szépirodalom? Vizsgálódásunk szinte kizárólag az 1980 után megjelent regényekre terjedt ki.

A mai magyar regényirodalom férfiszemléletű. Ezt csak részben magyarázza az a tény, hogy a prózaírók között többségben vannak a férfiak. A nőírók - néhány kivételtől eltekintve - úgy „emancipálják” hősnőiket, hogy „férfit” formálnak belőlük, megfosztják őket nőies vonásaiktól.

A férfiszemlélet egyik jellegzetes alkotása *Bólya Péter* A veréb századék lépése című regénye.⁸ Főhőse egy helyét kereső orvostanhallgató fiatalember, Berecz László. Megismerkedésük után Bea, a „modern” nő, felviszi a lakására: „Megcsókoltam. Az ingem alá nyúlt, hegyes körmök, végigdőlünk a díványon, „finom vagy” súgta Bea, „te atyavilág, az mit jelent?”, gondoltam riadtan, „finom vagy”, suttogta Bea, a nyelvével a fülemben kutakodott, „jól csinálja”, gondoltam, de akkor meg minek adja odakint a puritán - összezártlábú - úrilánykát?...

Feszengtem, bamba és tanácstalan voltam, s a következmény...” (17. o.)

Főhősünk az előadások helyett az élet egyetemét látogatja, idejét megosztja az ágyak és a kiskocsmák, a presszók között. Nem képes megvédeni magát a szerelemre szomjas nők rohaimaitól, akik kezdeményeznek, önállóak, elveszik a férfiktól azt, amire szükségük van. A nő csak lehetőség a mélybe süllyedésre, az énkereső életmód kudarcának felismerésére: „Tegnap felmentem Beához. Otthon volt. Az anyja sehol. Szeretkeztünk. »Finom vagy«, mondta Bea, ez a szavajárása.

Felültünk, cigiztünk. És egy pillanatra - isten bizony! - az jutott az eszembe, hogy mi a túrót keresek én itt. Illetve ott, a sötét Bea-hodályban. Csak egy másodperc volt az egész, mint a felvillanó lámpa. Aztán semmi. Semmi.” (71-72. o.)

A nő és férfi kapcsolata teljesen kiüresedett, tartalmatlan. A húszéveseké legalábbis. Ezt sugallja a kisregény folytatása, *A védőírat*. Berecz László, a kiugrott bölcsész betegszállító lesz egy pesti kórházban. Folytatódik az énkeresés. Berecz szülei utálják egymást, hetekig nem szólnak egymáshoz. Berecz nem szereti őket.

A munkahelyén is csak a szesszel és a nőekkel kerül kapcsolatba. Szeretkezések következnek, minden meggyőződés és érzelmi kötődés nélküli együttlétek: „Vérmes, fürge szája volt, a keze az ágyékomra csúszott, lihegve gyúrtuk egymást a nővér-szobában, ő fehérben, én kékben, körülöttünk kórlapok, műszerek, gyógyszeres dobozok.” (162. o.)

Persze, tévedés lenne azt gondolni, hogy Bereczre csak szerelmi kapcsolataiban jellemző az értékhány. Az énkeresés nem járt eredménnyel, pontosabban főhősünk úgy érzi, s életformájában is ehhez igazodik, hogy napjaink magyar társadalmából hiányoznak azok az emberi, közösségi értékek, amelyek vonzóak lehetnek egy mai húszéves számára. Marad a lelki emigráció, amelyet nem segítenek a magánéleti szféra erői adó körei.

Kurucz Gyula regényének főhőse már a beérkezettek közül való.⁹ Elmúlt negyvenéves, szakmai sikereket mondhat a magáénak, szabadúszó értelmiségi, aki bármikor kielégítheti ambícióit. Egy erdei séta során veszett róka által széttépett bagolytetemet érint. Felsérti kezét, de - jóllehet tisztában a veszéllyel - a rohanó élet s a maga lustasága elszalasztja az orvosi vizsgálatot. Amikor mégis rászánja magát már késő, vérében kimutatják a lyssa-vírust. Többé nem jöhet ki a kórházból. Elkülönített kórteremben várja a halált.

A főhős kíméletlen logikával néz szembe megélt negyvenegy évével. „Értelmiségi pályát futott be, megalkuvás nélküli életet. Váltakozó helyszínű tanulmányok, egyetemi diploma, tanárkodás, fegyelmi, elbocsátás. Végül a tolmácsolás maradt, amelyben kiteljesedhetett ez a fegyelmezett lélek. A házasság sem kínálta a felhőtlen örömeket. Eleve vesztesként indultak. Minden

lépésnél a dörzsöltekkel, a gazdagokkal, a kivételezettekkel, a butákkal, a harácsolókkal hasonlították össze magukat, de végül mégsem engedtek: nem törleszkedtek, nem csaltak, nem tompultak el, nem adták lejjebb! És soha, soha nem bántották egymást!”

Az öröm, a boldogság (ha ez fogalmi szinten meghatározható), a lélek egyáltalán lehetséges illeszkedésének megvalósulása, mindez érthetővé teszi, hogy Kurucz hőse nem akarja Titit haldoklásának látványával meggyötörni, illetve, hogy az utolsó pillanatban „megcsalta magát az erősebb vággyal”: „nem igaz, hogy ne legyen joga még egyszer, még egyetlenegyszer látni, magához ölelni Titit!”

A férfi és nő kapcsolatának nosztalgiákból építkező érzelmessége tudatosan kiépített erkölcsi alapelveken nyugszik. A férfi érzelmi hűsége felől nincs kétség: „Abból indult ki: neki annyit jelent a párja, amennyit az ember mástól csak várhat, találkozásuk törvényt bontó, véletlen szerencse, s ennek belátása egy életre elég. Hitte: annyira szeretik egymást, annyit simogatják, becézik, némán ölelik, okos tekintettel faggatják, segítik a másikat, hogy ennél több nem létezik. Megbékélt azzal, hogy két ember közül az egyik mindig többet áldoz, és az érzelmeiben egészséges embernek ez is nyereség.” (33. o.) A férfi egyetlen nőben sem találta meg azt az emberi teljességet, amellyel Titi rendelkezett. Néhány éjszakát velük töltött, önmaga erejét tette próbára, de kiestek a tudatából, nem hagytak nyomot benne. A szerelem főhősünk számára egyetemes érvényű érzés, az élethez tartozás legfontosabb indoka: „Ha csakis a másikon át, csakis azzal együtt érzékeljük és élvezzük a világot, ha azt elveszítvén a részvétlen, önmagával elfoglalt világ lesz a tükrünk, és aszerint kell élnünk, vajon vonzó marad-e még az élet?” (115. o.)

Kurucz regénye nemcsak erről az érzelmi elkötelezettségről szól, hanem a megélt történelemről is. Az apához fűződő emlékekben felsejlik az ötvenes évek eleje, az ötvenhatos eseményeket már személyes sorsként éli meg a főhős egy kisváros gimnáziumában. A konszolidáció időszaka, a hatvanas évek legeleje a nyers szókimondás bizonytalan vállalásával nehezíti az elképzelt út bejárását.

Így válik a férfi és Titi szerelme a korba, a történelembe ágyazott személyes élménnyé, amely ezernyi szállal kötődik a valósághoz.

Kolozsvári Papp László értelmiségi hősei a sorsukkal, a helyzetükkel elégedetlen emberek.¹⁰ A személyes sors kudarca, ezzel együtt vágyakozás a tisztaság, az őszinteség birodalmába: „Mindig arra vágytam - mondja az egyik főhős -, hogy legyen valakim, aki nemcsak az enyém, hanem önmagáé is... Aki önmaga fölé emel, akitől megtudom, hogy kié vagyok, aki nem erőt ad, hanem értelmet az erőnek.” (114. o.)

A két nemnek kölcsönösen rossz véleménye van a másikról. Ha a férfiak hetenként legalább kétszer nem rendezhetik be újra a társadalmat, boldogtalanok lesznek - így a nők. „Mindkét félnek jobb, ha helyettük is gondolkozunk és határozunk. És határozatainkat a legkevésbé fájdalmas módon adjuk tudtukra” - így a férfiak. Maradnak tehát a nemi szerepek. Ezeket is birtokba vette már a megszokás, a tehetetlen fájdalom árnyékolja be a mozdulatokat. A reménytelenség kudarca a meg hasonlottság zsákutcájába űzi a hősöket. Eszter is a mélyponton van: „De ti nem szeretitek csak úgy egyszerűen, nektek illúzió kell, varázs... És elhitetitek a nőkkel, hogy ez a varázs vagyunk, hülyék, hülyék!... Mert valami más is kell nekünk, nemcsak a... a... a... bika”. (141. o.)

Szónokinak tűnik a kérdés: miért ilyen reménytelen ezeknek az embereknek a helyzete? Szenvednek az ürességtől, érzik a sors torz fintorát az arcukon, mégsem tudnak változtatni az életükön. Emlékeztetnek *Csehov* hőseire, a tenni kellene valamit szándéka megszületik bennünk, de nem képes megerősödni a gondolat. Meditálnak, önmagukat boncolgatják: „Mert

miből áll a szerelem? Abból - mondja Vera -, amit nem használunk magunkból mindennap. A rendkívüliből. Ha jól ismert magunkban és jól ismertnek képzelt világunkban újat fedezünk föl, vagy fed föl valaki.” (233. o.)

Ezek szerint a szerelem rendkívüli élménye az embernek, olyan, amely kiszakítja az átélőt mindennapos viszonyaiból, megajándékozza a partnerre és az önmagára ismerés élményével.

Kertész Ákos Családi ház manzárdal című regényében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa: az erkölcsi elvek a gyakorlatban vizsgáznak, ezért a legtisztábbak, a legátgondoltabbak is megbukhatnak, ha a befogadó valóság nem érett meg gyakorlati alkalmazásukra.¹¹ A regény cselekménye munkakörnyezetben játszódik. Göncöl Pál huszonhét éves, egy Szabolcs-Szatmár megyei kis faluban, a cigánysorhoz közeli házban született. Hároméves korában teljes árvaságra jutott, egy ideig részeges nagyszülei nevelték, majd állami gondozásba került. Ezután az ipari-tanuló intézet következett, önkéntesen bevonult a hadseregbe, majd leszerelés után különböző vállalatoknál dolgozott. Alkoholista lett, de kigyógyult. Ügyeskező szakmunkás, emberi kapcsolataiban azonban a félszegség jellemző rá.

Burián Károly főművezető az ötvenhez közeledik, gazdag tapasztalatával hamar észreveszi, hogy a fiatalember segítségre szorul. Magához veszi, otthonába hívja, ahol boldogan él feleségével, a fiatal Erzsikével. Az asszony Burián nevelése: „Erzsike nyolcesztendei házasság után is szerelemmel szereti az ő urát, és Burián Károly főművezető az az ember volt, akit lehetett is szeretni. Burián az az ember volt, aki (egyéb jó tulajdonságai mellett) gyűlölte a zsarnokság minden formáját, gyűlölt minden elnyomást, és elszánt harcosa volt az osztályok és népek, fajok és nemek fölszabadulásának, következésképpen a nők egyenjogúságának is, és eszméire nyolc éve oktatta lelkesen és türelemmel, ha nem is egészen önzetlenül, Erzsikét, mert Buriának nem ágyasra, nem cselédre vagy szakácsnőre, nem rabszolgára volt szüksége, hanem vele egyenrangú társra, akivel megoszthatja gondjait és gondolatait.” (97. o.)

Erzsike legfontosabb (női) tulajdonsága: odaadás, meghajlás a férfi akarat előtt, irányíthatóság, igény a védelemre, anyáskodásra a gyöngék iránt, érzelmi és testi függetlenség. A férfinak kemény akaratúnak, határozottnak, talpraesettnek kell lennie. Burián apja szervezett szocdem munkásként élte le az életét, fia is a magántulajdon elleni harc légkörében nevelkedett. Burián Erzsikét föl akarja szabadítani a nemi rabszolgaság alól. Nevelésének eredményességét mérheti le, mert kiderül, hogy Erzsike meg Göncöl megszerették egymást. Buriánt nem rendíti meg az esemény, világképének megfelelően értékeli a „félrelépést”: „Nekem az kell belőled - vigasztalja a rémült és gyötrődő asszonyt, -, amit önként adsz, szerelemből, mert ha beléd annyi szerelem szorult, hogy (anélkül, hogy engem megrövidítenél) jut belőle másnak is, akkor én ezért téged csak még jobban szeretlek.” (148. o.) Új életforma alakul ki közöttük. Burián főz, mos, vasal, mosogat, Göncöl takarít, törölget, felmossa a konyhát. Mindketten segítenek a gyerekek nevelésében. Erzsike igazán boldog. A gondot az éjszakák jelentik. Kié legyen Erzsike? A valóságot azonban nem lehet megerőszkolni, bonyodalmat bonyodalom követ. A hősök eljutnak a végkifejletig, Burián helyrebillenti a kizökkent időt: Erzsike megkapja azt a pofont, amit hónapok óta várt már. Vagyis beszélhetünk a házasságok nyitottságáról, a női egyenjogúságról, a férfi és nő kapcsolatának átalakulásáról, a magyar valóság jórészt szembe-szegül a deklarált elveknek. Őrzi a hagyományokat, őrzi a szerepeket.

A szépirodalom (s benne a mai magyar regény) megkísérli a jelenlegi helyzet árnyalt bemutatását, de úgy tűnik, hogy gyakran megmarad a szándéknál. A regények egyik vonulata a személyiség önképkeresését mutatja, s mellékes szerepet szán ebben a folyamatban a női szemnek. A nők inkább akadályai az önérvényesítésnek, és csak az ösztön kiélésére nyújtanak módot. A két nem kapcsolatának bemutatását ezekben az esetekben gyakran kíséri ironikus felhang.

Azok az alkotások, amelyek a férfi és nő sorsközösségét elemzik, a legtöbbször értelmiségi környezetből merítik témájukat. Őszintétlenség, a hitelesség hiánya, önmarcangolás és a partner iránti gyűlölet, a házasság kudarca jelenik meg ezekben a művekben. Van néhány példa arra is, hogy a munkáskörnyezetben is jelen vannak az ellentmondások, „begyűrűznek” a két nem konfliktusai, de itt nagyobb a lehetőség a rend helyreállítására.

Ami minden - ezzel a tárggyal foglalkozó - regényre jellemző: a testi kapcsolatoknak, az együttlétnek részletező, már-már naturalista leírása. Egyáltalán: a nyolcvanas évek regényeiben a testi kapcsolat sokkal jelentősebb teret kap(ott), mint a megelőző évtizedben. Magyarazza ezt a tabuk alóli felszabadulás erősödő érzése, de hatnak bizonyos divatáramlatok is.

A szerelemben, a másik emberben harmóniát találó és ébresztő hősök azonban jórészt hiányoznak regényeinkből, pedig - a lektűr irodalom néhány alkotásának nagy sikere bizonyítja - a mai olvasóban is él az igény a mindennapok kérdéseire válaszoló művek iránt. Jó lenne, ha problémáira nem a közhelyek világából kapna feleletet, hanem a mai valóságunkat magas művészi fokon tükröző művekből.

Jegyzetek

1. *Bácskai Júlia - Bóna János: Beszélgetések a szexről és más dolgokról* Bp. 1981. (Gondolat K.)
Dr. Lux Elvira: Szexuálpaszichológia Bp. 1982. (Medicina K.)
A szerelemről - komolyan (Tanulmánygyűjtemény) (Szerk. Kamarás István és Varga Csaba) Bp. 1985. (Gondolat K.)
Dr. Zbigniew Lew - Starowicz: Szexuális partnerkapcsolatok Bp. 1985. (Medicina K.)
2. *Miskolczi Miklós: Színlelni boldog szeretőt* Bp. 1981. (Magvető Kiadó)
Miskolczi Miklós: Hazudni boldog hitvest Bp. 1985. (Magvető K.)
Szerdahelyi Szabolcs: Szex-tusa Bp. 1985. (Magvető K.)
3. *Filmvilág*, 1985. 1. sz. 30. o.
4. *Ancsel Éva: Töredékek az emberi teljességről* Bp. 1982. 146. o.
5. Uo. 140. o.
6. *Tornai József: Vadmeggy* Bp. 1984. 319-320. o.
7. Bp. 1986. (Magvető K. - Gyorsuló idő)
8. *Bólya Péter: A veréb századik lépése - A védőírat - Szüret* Bp. 1984. (Magvető K.)
9. *Kurucz Gyula: A veszett ember* Bp. 1984. (Szépirodalmi K.)
10. *Kolozsvári Papp László: Variációk* Bp. 1985. (Szépirodalmi K.)
11. *Kertész Ákos: Családi ház manzárdal* Bp. 1982. (Szépirodalmi Kiadó)

Félkenyér csillag (Ratkó József költészete)

A hatvanas évek magyar irodalma máig érvényes jelentős alkotásokkal gazdagodott. Elég itt csupán néhány példát említeni: *Németh László*: Irgalom (1965), *Örkény István*: Tóték (1967), *Csurka István*: Ki lesz a bálánya (1969), *Sánta Ferenc*: Hús óra (1964), *Somogyi Tóth Sándor*: Próféta voltál szívem (1965), *Fejes Endre*: Rozsdatemető (1962), *Váci Mihály*: Szegények hatalma (1964), *Moldova György*: Gázlámpák alatt (1966), *Ladányi Mihály*: Utánad kószálok (1965) és mások művei, kötetei. Az évtized korszakos jelentőségű a magyar irodalom fejlődésében. Nemcsak a művek, hanem az azok körül kibontakozott kritikai és olvasói viták is fontosak az évtized megítélésékor.

A hatvanas évek nagy eredménye, hogy új költőnemzedékeket is elindított. Az első, kiemelkedő műveket létrehozó alkotókat „Hetek” néven emlegette a kritika. Összetartozásukat nem csupán a közösen megjelentetett antológia jelezte, sokkal inkább az indíttatás, az élménykörök, a világképek közelsége. *Ágh István*: Szabad-e énekelni (1965), *Bella István*: Szaggatott világ (1966), *Buda Ferenc*: Füvek példája (1963), *Kalász László*: Szánj meg idő (1967) *Raffai Sarolta*: Részeg virágzás (1966), *Ratkó József*: Félelem nélkül (1966), *Serfőző Simon*: Hozzátok jöttem (1966) tartoztak ebbe a körbe. Személyes sorsukban sok volt a közös vonás: a szegénység mélyvilágából érkeztek, nagy küzdelem volt a hátuk mögött, a megpróbált gyermekkor gyakori motívuma költészetüknek. Közvetlen valóságismeretük adja a versek élményfedezetét. Legfontosabb témáik is ebből a valóságból kerülnek ki. Világképük fontos eleme a közösség, a szegénységből felemelkedettek iránti hűség, az etikai elkötelezettség, a közéleti felelősségérzet.¹ Közös bennük, hogy csaknem mindannyian *Nagy Lászlót* és *Juhász Ferencet* tekintették költői elődeiknek.

Ratkó József első kötete - *Félelem nélkül* (1966) egycsapásra a nemzedék élvonalába emelte a szerzőt. Már itt kitapintható volt néhány olyan vonás, amely mindvégig megmaradt: következetes fegyellemmel megtartott etikai magatartás, a megvert sorsú szegények iránti hűség, a felemelkedésre kész tisztelete, a fegyelmezett versbeszéd, az őszinte, tiszta szóhoz való ragaszkodás.

Ratkó József nem tartozott a termékeny, sokat publikáló alkotók közé. Két évtized alatt mindössze négy kötete jelent meg. (A *Gyermekholmi* c. gyermekvers kötetet nem számítva.) Az 1975-ös *Törvénytelen halottaim* után csaknem egy évtizeddel később látott napvilágot válogatott verseinek a gyűjteménye.

Ratkó József válogatott kötetét két prózai önvallomás keretezi. Az *Önéletrajz*, a József Attila-i Curriculum vitae-hoz hasonlóan számbaveszi a megtett út állomásait, s pontosan megfogalmazza az egyéniség külső és belső történéseit. A drámai színezetű költői önvallomás expresszív indulattal jelöli meg azokat az etikai utakat, amelyeket az akkor még fiatal költő követni akar.

„Ha egy mozdulatba akarnám fogni az én eddigi életemet - írja -, hát jobban, szemléletesebben nem is tudnám, csak így: Egy magas, sovány gyerek ül egy sámlin a félhomályban, felsőtestével kissé hátrahúzódva, jobb karját kifelé fordított tenyérrel magasan a feje elé emelve...”

Ez a mozdulat a védekezés, a gyermeki sorsot sokszor megtörni készülő erőszakkal szembeni védekezés fájdalmat elhárító gesztusa.

A másik önvallomás - *Szűkebb hazám: Magyarország* - a felnőtt ember, a szándékok és megvalósulás ívében izzó költő visszatekintése pályájára. A kettő között a lényegi különbség, hogy az utóbbi szemléleti horizontja tágasabb: a személyes sorsba beleágyazódik a nemzedéké, a nemzeté.

„Szavaim és műveim idevalósiak” - írja Szabolcs-Szatmárról.

Ratkó József *Félkenyér csillag* című, válogatott verseit tartalmazó kötete azzal az elégtétellel is szolgálhat, hogy igazi lírai értéket ritkán felmutató mai költészetünkben jó versek sorát kínálja. Még akkor is öröm ez, ha tudjuk, hogy a versek egy része nem a nyolcvanas években született. De érvényességük s a válogató költői szigor is amellett szól, hogy a létezést kimondó szó akkor is, ha érdes, ha sebet üt, túléli a divatokat, mert az igazságot, a reálisan létező összefüggéseket keresi.

A kollektivitásban feloldódni akaró költő már első kötetében (*Félelem nélkül* - 1966) nyíltan fogalmaz:

„S ha én szólok - sem magamért,
kollektív bánatért, bajért
rontott hitű parasztokért,
kemény, egyforma életért.”

(*Szégyentelenül*)

Vagy a *Paradicsom* című versben:

„dolgozni - nem amíg szabad -
amíg lehet - addig muszáj,
amíg az oktalan halál
föl nem ment, meg nem érkezik -
utolsó pillanatodig.”

Sokak szemében gyanús a közéleti költészet, a közéleti költő. Melléke van a szónak. Pedig a közéletiség igazi tartalma a cselekvésre, a tettere való készség. Ezzel indul el a pályán Ratkó József is, s ehhez tér vissza a hetvenes években, amikor a költői szó elapadása miatt aggódókhoz fordul: „a vers csak hologram, a szabadság és a szerelem hologramja, az emberség hologramja. Szükség és igény itt is van a szép szóra, de nagyobb szükség van házra, több munkahelyre, a jó ivóvizű kútra, egyszerűen: konkrét emberségre. Üzenem ádázabb barátainak, akik minduntalan szememre lobbantják, hogy keveset írok, üzenem: ezért írok keveset”. (*Szűkebb hazám - Magyarország*)

Mindig izgalmas feladat megnézni, kitől tanult a költő, kinek a szellemi jelenléte hatott ösztönzőleg világképének formálódására. Ratkó esetében József Attilát kell főképpen említenünk. A származás, a sors rokonsága, a korai élmények hasonlósága erősen rányomja a bélyegét a pályakezdő versekre. Az azonosulási szándék olyan intenzív, hogy a nagy előd versbeszéde, képei át-átütnek a Ratkó-vers szövetén. (*Húszéves apám éneke, Szégyentelenül, Éjszaka, Telet váró*). A József Attila-i szemlélet elsajátításáról tanúskodik a *Jön az éjszaka* kezdetű szép tájleíró vers (*Éjszaka*), illetve a *Szombat van kezdetű* filozofikus hangvétellű költemény (*Éjszaka*). Annak a kimutatása, hogy a csillag motívumnak a jelenléte mennyire vezethető vissza a motívum József Attila-i használatára, elemző tanulmány feladata lehetne.

Ratkó gazdag képalkotó fantáziájának működése a tájversekben figyelhető meg leginkább. Egyik korai tájversében, amelyet megjelenése után *Kiss Ferenc*² is méltatott, még erősen jelen van a mester hatása:

*„Ó, ködbe bugyolált őszi táj!
Heversz a világ dolgai között,
mint olajos rongyokba csavart vasdarab.
Kilátszó, apró részeid rozsdállanak.
Rozsdáll a herélt kukoricaszár,
réztökét, arany hím vesszejét
letörték kemény kezek.*

*Rozsdállanak a földből
ágazó krumpliszárak,
mint vasvezetékek, kiálló kábelek.
A holdarcú, konok napraforgó
kés alá hajtja fejét,
tudja a sorsát, de nem remeg.”*

(Telet váró)

A részletező leírás csak a vers második - rövidebb - felében vált át: a szemlélettől eljut a gondolatig. A fiatal költő változást sürgető indulata itt robban ki. Ennek egyik formai jegye, hogy a vers öt óhajtó, felszólító mondata közül négyet itt találunk.

Erőteljes képszerűség jellemzi az *Ősz* című verset. A vers felütése véres harcot idéz:

*„Csordul a rózsafa vére.
Tócsában áll a szírom.
Nem gondol védekezésre,
tövisre csorba szurony.”*

A vers azonban nem egyetlen kép egyre árnyaltabb rajzát nyújtja, inkább az őszt, az elmúlás természetét festi. Ennek lélektani háttérét adja a záró versszak:

*„Bolydul a tengeritábla.
Berezelt kiskatonák
- gránáttal övükben - állva
várják az őszt rohamát.”*

Mennyire eltér a szemlélete a másik *Ősz (Fény szivárog...)* című költeménynek! Kevés vers fogalmazza meg képszerűbben, részleteiben is pontosabban az elmúlás fájdalmas szépségét. A reális képeken átsüt a szeretet, a végletekig leegyszerűsített metaforák nem a lezárttságot, hanem a gazdagságot fejezik ki. Egyetlen szóban van jelen - grammatikailag - a költői alany, a vers egésze mégis a személyességgel van teli. A képekbe a megélt élmények, élethelyzetek sűrűsödtek össze:

*„Fény szivárog szűrt csillagokból
s odavarasodik a kövezetre.
Faágak nyúlálnak a tóba,
eleven sebbe.
Hegyek kifordult csigolyái,
kövek sajognak, fájnak.
Sűrű szövésű puha köd
melegíti hátát a tájnak.*

*Bárhová nézek - sebesültek.
Egy madár az anyját kiáltja,
nekirepül az éj falának,
lobbot vet, lángol a szárnya.
Fekete kendőben a szél
szárazon sír, mint az öregek.
Hüppög, a szemére szorít
egy-egy falevelet.”*

Érdekes, hogy a szabolcs-szatmári táj ritkán jelenik meg a költeményekben, tárgyuk inkább a táj. (*Tavaszi, Őszi, Nyári napló, Telet váró*) Gyönyörködött, szemléletességre törekszik, jól mutatja a költő kitárulkozó kedvét, de ritkán hordozza azt a többletjelentést, amelyet *Juhász Gyula* óta ismerünk. Ez utóbbi megoldásra példa lehetne korunkat faggató szép verse, a *Jött ez az ősz*:

*„Beteg ez a föld. Kitapinthatók bőre alatt
a temetők, a burjánzó kövek. Tudás fája a fejfa,
nem terem. Kínjaiból az ember nem okulhat.
Hitét levedli, újat nem növeszt,
mezítelenül, ügyefogyottan, szívét
tenyérrel eltakarva az állatok szép arca elől
elbújdosik. Csecsemőjét kiteszi
az űr küszöbére.”*

Ratkó József válogatott kötetének összeállításakor szigorú volt korábbi könyveihez. A négy közül az utolsó, a *Törvénytelen halottaim* elkerülte ezt a szigort. A versek jó része megtalálható ebben a kötetben is, legfeljebb más a „helyi értékük.” Ez a könyv - írja Ratkó - a törvénytelen halottaké, elsőhalott anyámé, s azoké, akiket háborúra ítélték, rákra, infarktusra és tüdővészre ítélték. A földbe és égbe temetettekről, a szemétdombon elmálló és tűzben szétolvadó halottacskákról, szerelmünk aszályáról szól. Az idő vizsgálata közben találtam rájuk. A hiányukra. Kezük és szívük hiányára.”

Ratkó érdeklődését a téma iránt nyilván sok minden magyarázza. A negyven év felé közeledő ember az elmúlással először szembesülő félelmei, találkozás az emberi értékek pusztulásával, a fenyegetettség megszokhatatlan állapota.

A *Törvénytelen halottaim* című vers felkavaró látomásai egyszerre nyugtalanítanak és készítenek meditációra. A költő a történelmet idézi, s a nagy mozgások áldozataiért énekel. „Eljött a holtak ideje. / Szorongat a holtak szerelme engem” - írja a jó barát *Fábián Zoltánnak* ajánlott versben. A *Törvénytelen halottaimban* egyensúlyban volt a szívet szorító szenvedély s a dolgoknak rendezettséget kívánó elme. A *Halott halottaim* jó értelemben vett hatásra törekszik. A hatalmas látomás kérdések sorával indul:

*„Ki hiányzik közülünk ki hiányzik
ki hiányzik közülünk ki hiányzik
ki hiányzik a jövő fehér falai közül
ki hiányzik a favágók a mesteremberek közül
a költők közül a parasztok közül
a szülők közül ki hiányzik
ki hiányzik közülünk ki hiányzik.”*

A kínzó kérdések megválaszolatlanságukban erősítik a pusztulás víziójának rajzát. A verset - valaha - az abortuszokról tudósító számadatok inspirálhatták. Ratkó az élet nevében siratja el a meg sem születetteket:

*„Köttetett béke a halállal, / nagyszégyenű, iszonyú. / S amit nem végzett el a fegyver, /
deres, hüvelyk szorító, kaszatömlő, / karó, tüzes trón, akasztófa, kerék, / elvégzik most
a szikék, / nikkel kanalak, csipeszek, / elvérzik ez a nép.”*

A halottakat idéző versekhez viszonyítva elenyészően kevés azoknak a lírai daraboknak a száma (és súlya), amelyek felkavaró szenvedélyeink közül a legfontosabbak közé tartozóról vallanak. A szerelem Ratkó hangján ritkán szólal meg, és ennek oka van: „... nekem a szerelem merész, / halálíg tartó összeesküvés, / gyönyörű páros lázadás, / a zsarnok elmúlás / ellen: örök harc, konspiráció - / ha róla szólna, elnémul a szó, / mert páromat én el nem árulom.” (*Éjszaka*). Mégis, ebből a témakörből kerül ki a kötet egyik legszebb verse, az elemi tisztaságú *Egy ágyon, egy kenyéren*.

*„Egy ágyon, egy kenyéren,
szemünkbe hulló fényben,
tétovázó sötétben,
szerelem fenyvesében,

egy földön, egy hazában,
égve egyforma lázban,
hidegben, nyári lángban
egyforma szó a szánkban,

torkot fájdtató perben
tanúként egymás ellen,
homlokod melegében,
homlokom melegében,

zárva eleven kőbe,
lélekben összenőve,
gyönyörű csecsemőnkre,
ráhajlunk az időre.”*

Az egyetlen zuhatagú mondatból kibontakozó szerelemkép nem romantizálja két ember kapcsolatát, a sorsközösség erejét az együttes munka, az azonos világnézet, az egyforma lázú szenvedély adja.

Ratkó József fegyelmezett versbeszédű költő. Pontosan fogalmaz, képeit kemény kőből faragta az idő. Nem nyelverteremtő művész, inkább arra találni példát, hogy elfelejtett szavainkat, beszédfordulatainkat újra a fény elé engedi. Nyelvközege a kimondás bátorságát segíti.

Válogatott gyűjteményének utolsó két verse két sorból áll:

*„Csontbőr vers. Nem szól,
csak könnyeit nyeli.”*

A gazdag jelentésű *Csontbőr* mély traumát sejtet. Istvánról szóló drámája, amelyet a nyír-egyházi színház 1984-ben mutatott be nagy sikerrel, mindenesetre arról tanúskodik, hogy sok mindenről akar még beszélni.

A drámai történet 1031-ben kezdődik, amikor az államalapítás gyakorlatilag megtörtént, a király által létrehozott mechanizmus alapvetően hibátlanul működik. De a mélyben még égnék, izzanak a visszafojtott indulatok. Meghalt Imre herceg, aki egyedüli folytatója lehetne a nagy király életművének.

István önvizsgálatra kényszerül. Feleletet kell adnia arra a kérdésre, hogy továbbhaladhat-e a magyarság azon az úton, amelyet ő kijelölt a számára. S egyáltalán: valóban helyes-e ez az út? Lesz-e folytatója az elkezdődött munkának?

Látszólag alig történik valami Ratkó drámájában, de a mélyben, a „víz alatti áramlás” jegyében annál több. Istvánnak a jövő biztató ígérete nélkül kell döntéseit meghoznia. A „kizökkent” időt már helyretolta: a magyarságot Európa népei közé emelte. De magánéletének tragédiája megmutatja a sebezhető embert. Egy időre elhomályosul az uralkodó alakja, s csak a gyermekét sirató apát látjuk, aki a „nincs a teremtésben vesztes csak én” kozmikus fájdalomával arra kényszerül, hogy részt vegyen a pártharcok ideget és velőt emésztő leszerelésében. S közben megmagyarázza az államirányítás alapelveit. Mert a jó szóra, értelmes hitre egyaránt szüksége van a magyarságnak.

Az évad nagy sikere volt a *Segítsd a királyt!* Több kritikus nemzeti drámát ünnepelt benne: „nyelvében, gondolkodásmódjában, történelemlátásában és konfliktus-kezelésében valóban nemzetinek nevezhető dráma született Ratkó József tolla alatt” (*Takács István*)

A szövegben István egyértelmű főhőse a darabnak, a színpadon már kétpólusúvá válik a játék: István mellett egyenrangú hős az óbéli ember. Elsősorban *Holl István* kimagasló játékának köszönhető ez: „A gúnytól a gyöngédségig mindent végtelen egyszerűséggel fejezett ki. Maszk nélkül, csak hangja, tartása és kivételes szuggesztivitású tekintete dolgozott, de minden megszólalás mögött világnyi bölcsesség, erő, jelentés izzott.” (*Berkes Erzsébet*) *Csikos Sándor* István királya energikusabb annál, mint Ratkó jelzi: fiatalos, lendületes. Csikos a személyiség belső izzására, a gyászban megrendült ember rajzára helyezi a nagyobb hangsúlyt. Bölcsességéről - láthatóan - nem tudja meggyőzni a környezetét, amelyik inkább hallgat a nyersebb indulatra és erőszakra, mint az ész fegyelmező intéseire.

Sok emlékezetes pillanatot mutatott az előadás. Az egyik legdrámaibb: a magyar énekeiért megcsónkított igricről kiderült, hogy ő az Ómagyar Mária-síralom fordítója. „az új hit igazi, lényegi elsajátításában munkálkodót megbünteti a neofita túlbuzgalom, a lényeget nem értő, formális radikalizmus. Ratkó itt nagyon finoman érzékeli és érzékelteti a bonyolult viszonyokat: az elhibázott büntetést az István politikáját nemigen értő, kelletlenül követő, az idegenek ellen talán legtüzetesebben szító ifjú Zerénd méri az „énekvivőre”, s az idegen Püspök érti meg e fordítói munka lényegét, értelmét.” (*Zappe László*)

A történelmi hitelesség, a couleur locale követelményét Ratkó magas művészi színvonalon teljesíti. A dráma mai magyar nyelven szól a nézőkhöz, de úgy, hogy elfelejtett szavaink, beszédfordulataink közül sokat hangsúlyossá tesz, s ezáltal megmutatja a nyelvi tisztaság elérésének egyik útját is: vissza forrásainkhoz!

Ratkó József két évtizedes költői pályáján 1970-ig két évenként követték egymást a kötetek, azóta lírai vers ritkán születik a költő műhelyében. A művek esztétikai színvonala magasfokú igényességről tanúskodik. Ratkó „hűségese a dalnak”, költői világképe alig változott az idővel, legfeljebb a hangsúlyok rendeződtek át költészetében. Ennek a lírának a tartó pillérei már első kötetében láthatóak voltak: elkötelezettség, hűség, közéleti felelősségérzet, szenvedélyes igazságkeresés.

Ratkó József lefordította *Szophoklész* *Antigonéját*. Meditálhatunk azon, hogy filológiai szempontból pontos-e a fordítás. De bennünket a parányi nézőtéren, amely szeretettel körülöleli az előadást, ez nem nagyon érdek. Azt néhány mondat után halljuk, hogy jelentős tehetség van benne, mert nem kerülgeti az ismert fordítás szavait, hanem öntörvényű világot épít fel. Nyelvi világot, amely elsősorban a Ratkó József, de amelyik magába olvasztotta a költő élettapasztalatait, a nyelvről való gondolkodását.

Néhány helyen kifejezetten merész, leginkább a híres kardalban, amelyet nemzedékek idéztek, belőle merítve a hitet, hogy az ember minden bukása, rossz vonása ellenére a létezés kitüntettje. „Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb” - hangzik a közismert szöveg. Ratkónál: „Sokféle szörnyű szerzet van a világon, de az ember a legszörnyűbb.” Úgy hírlik, hogy az utóbbi a pontosabb, csak az idők folyamán átalakult az egész: fontosabb volt az ember nagyszerűségével kezdeni a kardalt, mint azzal a megállapítással, hogy csupán az ember süllyedhet mélyen a saját színvonala alá.

Ratkó fordítása „illik a szájba”, természetesen követi a természetes beszédet, alig ad alkalmat az üres pátoszú deklamálásra. Abból indul ki, hogy bármennyire is régen zajlott le a Labdakidák története, bármennyire is két részre oszlott a világ: emberire és istenire, az emberek azért a mindennapi életüket élték. A sorsfordító tragédiákra is emberi válaszokat adtak: felemelőt, katartikusot, vagy megalázóan kisszerűt. A fordítás mégsem lesz prózaivá: magasfokú líraisággal telítődik, sőt elkerüli azt is, amit Ratkónak ebben az időben írott művei nem mindig, hogy kibeszélje a maga fájdalmát. Jelen van a fordításban a fordítói alázat: „Csak arra kellett vigyáznom, hogy ne rontsam el. Antigoné fénye - akár a felkelő napé - nőttön nő a múltó időben... amilyen esendő és múlandó az élet, éppoly időtálló, örökéletű lehet az ember műve. Különösen akkor, ha az a mű olyan, amilyennek lennie kell. Vétek volna bármit is hozzátenni vagy elvenni belőle... Igyekeztem úgy dolgozni, hogy ne vétkezzek...”

Jegyzetek:

1. *Fülöp László*: Élő költészet Bp. 1976. 7-78. o.
2. *Kiss Ferenc*: Levél a felfedező kritikáról Új Írás, 1965. 7. sz. 125. o.

A történelem faggatása (Válaszok a „lenni vagy nem lenni” kérdésére)

Balázs József 1944. március 19-én született Vitkán. Mátészalkán érettségizett, majd Budapesten két évig gyárban dolgozott. 1969-ben végzett az ELTE magyar- történelem szakán. Az egyetem befejezése után *Michelangelo Antonioni* filmjeiről írt doktori disszertációt.

1975. januárjában a kecskeméti *Forrás* közölte első írását, a *Koportos* című kisregényt. „Mind a Koportosban, mind más témájú írásaimban azt próbálom bebizonyítani, hogy minden embernek megvan a maga „lenni vagy nem lenni” kérdése, az emberi élet természetes kísérője ez, s nem függvénye semmiféle rangnak, státusnak vagy éppen foglalkozásnak” - írta kisregényéről a szerző.

A fiatal író balladai tömörségű kisregényében három nap történetét meséli el. Az élet perifériájára szorított embert ábrázolja, aki most tanul gondolkodni, amikor szembetalálkozik élet és halál kérdésével. Meghalt a felesége. Balog Mihályra hirtelen rászakad minden. Útépítő munkásként dolgozik Budapesten. Cigány. A fekete vonaton zötykölődik minden héten.

„Szép temetés lesz. Énekelni fognak, harangozni, az emberek körülállják a koporsót, leveszik a kalapjukat és megdicsérik. Ő egyedül áll majd a koporsó mellett, mert sem a feleségének, sem neki nincs rokona. A szülők meghaltak, van ugyan egy testvére, de már nagyon régen nem látta, nem tudja hol lakik. Az asszony árván nőtt fel, neki sincs rokona. Legfeljebb a szomszédok állnak majd a koporsó mellé” - így tervezi a végső búcsút Balog Mihály.

A három nap három emberfeletti próba elé állítja, derekasan küzd, de a harmadikba csaknem belepusztul.

A Szamos partján, összeverten, ájulásából éledve, rádöbben: „Igaza volt a tanyasi embernek: a halál bennünk van. Most már ismerem és tudom én is. Tudom, nem menekülhetek előre.

Megváltás is lenne, ha most jönne, csak lejjebb kellene menni. Belépni a hideg vízbe...” Balog Mihály itt ébred rá ember voltára: a halállal szembenézve, vereségei után is az életet választja. A regény leütése azonban sajátos optimizmust sugall. „Elindult. Úgy számított, pirkadatra hazaér” - ezek a regény utolsó mondatai. Hazaér, de otthon nem várja senki. Emberi győzelme saját körén belül marad, s ezért érvényessége, széleskörűsége is korlátozott. Igaza van *Kulin Ferenc*nek, amikor azt írja: „Balázs József minden eddigi írását ihlető alapgondolata kap itt művészi hangsúlyt: a társadalom mélyén rekedtek élete segítségért kiált, mert ezt a világot csak belülről a legheroikusabb erőfeszítés sem képes átformálni. A szociológia felől perifériusnak látszó probléma így emelkedik írói világképében a különös szintjére. Balázs József művészetének leglényegibb vonása alighanem az, hogy ezt a művészi általánosítást a groteszk, illetve parabolás ábrázolási módszerek teljes mellőzésével, tárgyául választott világának alig stilizált megjelenítésével éri el.

A legfőbb írói érdeme is egyben, hogy felismerte: nincs is ma minálunk az ő mondandójának semmiféle áttételekre, semmifajta aránytorzításra szüksége. Egyszerűen azért, mert a periféria problémája a szocializmusban nem periférius probléma.

Mert léte, továbbélése nemcsak elmaradottságot, kirekesztettséget jelent, de alárendeltséget, kiszolgáltatottságot is. Újratermelődése, továbbélése minden vívmányunkat törékennyé teszi, minden eredmény korlátozottságára figyelmeztet.”

1975-ben jelent meg Balázs József máig legsikerültebb alkotása, a *Magyarok*. „A második világháború már javában folyt, amikor német ügynökök jöttek Magyarországra, hogy mezőgazdasági munkára toborozzanak embereket. Így ment ki minden évben egy-egy csoport napszámos, cseléd Németországba. Az agyonrugdaltak. A szegénységükbe beháborodottak. Akikről tíz bört már lehúztak, hogy azután lehúzzák a tizenegyediket is.

Én nem éltem még akkor, de gyermekkoromban annál többet hallottam ezekről az utazásokról, s alighanem az én életem legnagyobb élményét is a szegénység jelenti. Nem úgy, hogy jómagam is szegény voltam - igaz az ellenkezőjét sem lehet állítani -, hanem úgy, hogy minduntalan szembetaláltam magam a szegénység különböző formáival. Mert a szegénységnek is megvannak a máig továbbélő mozdulatai, és az egész gyermekkorom ezeknek a látása és hallása közepette telt el.

Ma már közhely a »hárommillió koldus országa«, de keveset tudunk arról, hogy ezek az emberek milyen reflexekkel éltek, hogyan viselkedtek különféle helyzetekben” - írta könyvéről Balázs József.

Ezek a vendégmunkások egyszerű parasztok, akik kicsivel több pénzt akarnak keresni. Ott, kint, egyszerre szembekerülnek a fasiszmus hétköznapijaival. Nem a saját bőrükön tapasztalják a borzalmakat, hiszen tágas udvarházban élnek, megvan mindenük, amire a háborús időben szükségük lehet. Azt kell elviselniük, hogy lássák, átéljék, ahogy másokkal - francia foglyokkal, lengyel deportáltakkal, orosz katonákkal - bánnak. Az az új elem ebben a szemléletmódban, hogy nem a szenvedők és elnyomók állnak itt egymással szemben, a hangsúly a tanúszerpre esik, arra, hogy ezek a vendégmunkások akaraton kívül haszonélvezői lettek ennek az embertelenségnek, s most lelkükkel kell ezért fizetniük. Tudatlan, megnyomorított emberek. Móricz szegényparaszt figuráinak elesett rokonai. Balázs József - megjelenítésükkor - nagyfokú stilizáltsággal él.

A balladai szerkezethez jól illik ez az egyszerűsítés, de be is zárja a szemléletet, a történet alig mutat túl önmagán.

A Fábry Zoltán rendezésében készült film némileg kitágítja a mű szemléleti horizontját, amikor a magyarok sorsának megmutatása mellett érzékelteti magatartásuk árnyoldalait is. A film ily módon továbbmegy az irodalmi alapanyag gyakorlatánál: nemcsak leképezi a Balázs által ábrázolt világot, hanem utal a magyarok gondolkodásmódjának következményeire is. Szembesíti a realitást a lehetséggel.

A történelmet faggatja Balázs József későbbi munkáiban is. A Fábrián Bálint találkozása Istennel című kisregényében arról ír, hogy miért nem tudhatott maga mögött stabil népi-nemzeti háttérrel az 1918 -19-es forradalom. *Az ártatlan* a nyíregyházi huszárezred tragikomikus sorsát eleveníti meg. A valóságban keserves pusztulás volt ez, a különböző indulatok, szándékok zavarai, ha szenvedő vagy bűnös részesei más és más módon értelmezték is szerepüket, s ha - katonai szemmel nézve - csupán szélmalomharcnak tűnt is mindez, a korszerű haditechnika árnyékában.

1978-ban jelent meg *Szeretők és szerelmesek* című munkája. Az író mondja regényéről: „Könnyű volna azt mondanom, hogy amikor az országot jártam mint újságíró, akkor született meg ennek a regénynek a terve, akkor találkoztam az ingázókkal, fuvarosokkal, kávéfőző-nőkkel, demagógokkal és eszmélkedőkkel, egyszóval azokkal, akiknek a sorsa megtölti a kisregény lapjait. Én szeretném a legjobban tudni, hogy így született-e regényem vagy egészen másképpen...

Emberekéről akartam írni. Arról, hogy milyenné varázsolhatja életünknek egy-egy fontosabb pillanata, avagy a szerelem az egyiket, milyenné a másikat. Már Pompeji freskóin is ott láthatók azok a mozdulatok, a tökéletesség iránti nosztalgia, amelyek felbukkannak és szétmorzsolódnak hőseim életében, és amelyeket ott lobogtat a szél a forradalmak zászlaján...”

Úgy tűnik, hogy a történelemmel való szembenézés után, a jelen sokszálú viszonyait bogozva Balázs József nem találta meg azt a témát, amelyet kidolgozva igazán mélyet és érvényeset tudna mondani mindennapjainkról.

Az 1983-as *Az eltévedt tank* Balázs első novellás kötete. Az írások a hetvenes években születtek. A két novellafüzér egy-egy tematikus egységet alkot. Az elsőben a félelmet, a fenyegetettséget és a megaláztatásokat, az ötvenes évek magyar falujának drámáját örökíti meg, főképpen egy kisfiú szemén keresztül láttatva a világot. A másodikban napjaink alkotó értelmiségének egy rétegéről rajzol láttelepet Balázs. Az elbeszélések hőse Hamala Henrik, a tehetségesnek indult, negyvenkét éves festő, aki napjait presszókban és kocsmákban tölti, művészfélék, lecsúszott egzisztenciák társaságában, s közben arról ábrándozik, hogy újra elkezdi festeni, mindenkitől különböző, eredeti és jelentős alkotásokon töpreng, ám a megvalósítás késik, csak az élet céltalanságának, reménytelenségének tudata marad a számára.

Az elbeszélések azt mutatják, hogy Balázs tollán csak az a téma válik igazán értékké, amelyben valami aktuálisat képes felfedezni. Ezért lehetett jelentős a Koportos és a Magyarok, és ezért kevésbé sikeresek e kötet novellái, mert Balázs itt csak életszeleteket rajzol, hiányzik a történetekből a valóságos történelmi mozgás.

A nyíregyházi *Móricz Zsigmond Színház* 1983. december 17-én új drámaíróát avatott. Az ősbemutatót országos érdeklődés előzte meg. Balázs József történelmi játéka, *A bátori advent* a 18. század első harmadába kalauzolja a nézőt.

„A dráma megírásakor arra is gondoltam - írja, - hogy ne csak a táj, a vidék jelenével foglalkozzam írásaimban, de a múlt olyan eseményeivel is, amelyeknek eszmei, de akár kézzelfogható tárgyi nyomai is fellelhetők még. Regényeimben a jelen a XX. század első évtizedétől napjainkig tart. Úgy látom, hogy az ember belső világának a változása roppant lassú, éppen ezért a XVIII. századtól - drámám korától - napjainkig sem olyan nagy a távolság, mint ahogyan azt első pillantásra gondolnánk. Régóta közismert az is, hogy az ember alapvető érzelmei évezredek alatt is változatlanul maradnak, hiszen a görög drámák érzelmvilágával ma is tudunk azonosulni... Bár a múlt, a rég elsüllyedt nyíri világ a színtere a drámámnak, szereplőinek gondolatai, tervei és tettei a közelmúltban és akár a mában is felismerhetők, hiszen ők is védtelenül álltak a kifürkészhetetlen jövő előtt, mint ahogyan mi, cselekednek akkor is, ha azzal kiszámíthatatlan események sorát hívják létre. Kortársainknak szeretném tudni őket, olyanoknak, akikkel találkoztunk már vagy találkozhatunk a jövőben.”

A darab lényegében a minorita szerzetes Liszkay és Miklós mester dialógusaira épül. A Krucsay-oltár egyes darabjait készítő Miklós mester a hitről, jelenéről és jövőjéről beszélget a rend megerősödéséért küzdő Liszkayval.

A bátori advent sikere (1985-ben tévéjáték is készült belőle az eredeti helyszínen, a nyírbátori minorita templomban) arra ösztönözte Balázs Józsefet, hogy újabb drámával rukkoljon elő. A felszabadulás 40. évfordulója tiszteletére írott drámája vázlatosra sikerült. *A homok vándorai* cselekménye rendkívül egyszerű: a visszavonuló német és az előretörő orosz csapatok közötti „üres” területen eltéved néhány ember. Sorsuk, vágyaik, reményeik összekapcsolódnak. Ki az ellenség, ki a barát? Az ide-oda sodródás során minden szereplő (nevük nincs) kénytelen feltárni önmagát, igazsággal, jósággal, becsülettel, aljassággal szembesülni.

A darabot életben tartó metafora feloldása viszonylag egyszerű: a két hatalom között jövőjüket kereső magyarok nehéz feladat előtt állnak, ha önmagukat érvényesíteni akarják, ha függetlenségüket meg akarják őrizni.

Balázs József eddigi művei azt mutatják, hogy írói érdeklődése a történelem felé irányul. Írásaiban az a nemzedék veszi birtokába a múltat, amelyiknek személyes tapasztalata már alig van a felszabadulás előtti időszakról.

Balázst több szál kapcsolja a realista írói hagyományhoz, különösen *Móricz Zsigmond*hoz. Egyfelől a látásmód tárgyyszerűsége, annak a szegényparaszti rétegnek a megmutatása, amelyik a társadalmi létezés periferiáján tengődik, s egyszer igazán jól akar lakni, vagy tisztességesen el akarja temetni a hozzátartozóját. Másfelől az ábrázolás nyugalma és biztonsága, amely mögött gazdagabb és nyitottabb történelemszemlélet húzódik meg. A nemzeti sorskérdések felvetése, ha visszafogottan is, több művére jellemző (*Koportos, Magyarok, A homok vándorai*). Ez a tisztázásra, megértésre törekvő szemlélet adja Balázs József műveinek egyik legnagyobb értékét.

A parabolától a regényig (*Kurucz Gyula pályája*)

Az a másfél évtized, amelyben *Kurucz Gyula* eddigi művei napvilágot láttak, a felszabadulás utáni magyar irodalom jelentékeny eredményeket felmutató időszak. A hetvenes évek irodalmát megkülönböztetett figyelem kísérte, szokatlan módon már „menet közben” elemző tanulmányok sora született róla.

A hatvanas évek végén egy új írónemzedék viharos beáramlásának vagyunk tanúi az irodalmi köztudatba. Feltámad a vita a fiatal írók helyzetéről, vita zajlik magáról a minősítésről is.

Ez az új nemzedék már nem élte át a háború embert próbáló éveit, jórészüknél a felszabadulásról sincsenek élményei; az ötvenes évek légkörét gyermekként tapasztalták meg. Tartalmas eszmélkedésük tehát már az ötvenhat utáni konszolidáció időszakára esik. Éppen ezért sokan közülük hogy lemaradtak a társadalom alakításának látványos pillanatairól, kevesebb terük van a cselekvésre, mint elődeiknek. Erre utalnak a fellángoló viták a hétköznapi forradalmiságáról, az ifjúság és a marxizmus kapcsolatáról, vagy a farmerosok nemzedékéről.

A szocializmusba születettek generációja ez tehát, melynek csak áttételesen vannak élményei a történelmi előzményekről. Talán ezzel magyarázható, hogy a *Váci Mihály*, *Garai Gábor*, *Soós Zoltán*, *Ladányi Mihály*, *Simon István*, *Baranyi Ferenc* nevével jelezhető közéleti költői magatartás a hetvenes évekre elveszíti korábbi erejét.

A *Fejes Endre*, *Somogyi Tóth Sándor*, *Sánta Ferenc* művei által kiváltott vita (hogyan élünk? hogyan éljünk?) a szocialista életmódról, egy fontos szakaszát zárta le a társadalmi fejlődésnek. Az új nemzedék a maga élményvilágát, társadalmi tapasztalatait adekvát módon akarta kifejezni.

„A leleplezés, a morális indítékú társadalomkritika, az opponálással, a tagadással történő önkifejezés és önmeghatározás elsődlegessége helyett a művészet felfedező-megismerő és elemző-tudatosító funkciója nyomult előtérbe.” (*Kulin Ferenc*) Ezzel együtt nagy hangsúlyt kap fiatal íróink munkásságában a hagyományokkal való szakítás, az írói szereptudat teljes átalakítása, átértékelése.

A költészetben ez a szocialista elkötelezettség gyakori feladásával jár, megnő az egyén belvilágának szerepe, s gyakran az alkotás öncélú esztétikai csúcsokat akar meghaladni. A prózában ehhez (vagy ezzel együtt) a realista hagyományok felszámolásának igénye járul. Ennek a veszélyeire hívta fel a figyelmet szenvedélyes vitáikban *Csák Gyula* (A realizmus védelmében - *Kritika*, 1980. 3. sz.) A „fiatal” irodalom helyzetével, a fiatal írók közérzetével, kulturális életünk kérdéseivel foglalkozott az 1980-as esztendő leghosszabb, legnagyobb érdeklődést kiváltó vitája. A *Továbbjutni (ha lehet)* kötetnyi hozzászólása (*ÉS* 1980. 24. sz. - 40. sz.) újra megfogalmazta azokat a nemzedékbeli, fejlődésbeli sajátosságokat, amelyeket éppen a hetvenes évek irodalmi változásai hoztak felszínre.

A hetvenes évek irodalmának, íróinak nagy „élménye” a közönségtől, az olvasóktól való eltávolodás; „mindinkább az irodalmi city tolakszik az olvasóközönség helyére és funkciójába.” (*Fekete Gyula*). Lehet az ellenreakciója a megváltozott közönségizlésnek, amely az irodalmat megfosztotta korábbi szerepétől. A trónfosztásnak különösen a lírában vagyunk a tanúi. De az is igaz lehet, hogy a valóságismeret hiánya szükségszerűen vezet a közönségtől való eltávolodáshoz.

Az új nemzedék prózájából kezdenek eltűnni a helyüket nem találó hősök, egyre kevesebb a lézengő figura. Világlátásukra a történelmi érzékenység, az ironikus-groteszk hangvétel jellemző leginkább. Ez a nemzedék (*Asperján György, Balázs József, Csaplár Vilmos, Dobai Péter, Kurucz Gyula, Ördögh Szilveszter, Esterházy Péter, Spiró György, Oravecz Imre, Petri György* stb.) „a periférikus érvényű problémafelvetéstől eljutott a társadalmi perifériák egyetemes igényű elemzéséig, a lírai attitűdtől az epikus ábrázolás igényéig, a lézengő hősköztől a lázadó és cselekvő hősig, a hangulat - és közérzet-jelentéstől a történelmi okok kereséséig, az egyoldalúan társadalomkritikus indulattól az önvizsgálat és önbírálat képességéig, s a valami ellen való tiltakozástól a valamiért való protestálásig.” (*Kulin Ferenc*)

Kurucz Gyula pályája hű tükörképe a hetvenes, nyolcvanas évek irodalmi áramlásainak. Publikációit olvasva bizvást kijelenthetjük, hogy állandóan figyeli az irodalmi „közéletet”, reagál annak változásaira nemcsak az elmélet szintjén (azon is nagyon gyakran!) hanem regényeiben is. A továbbiakban megkíséreljük Kurucz pályáját vázlatosan áttekinteni.

„1944-ben születtem Nyíregyházán. Életem első tizennégy évét a Szabolcs megyei Buj községben töltöttem. Ez az időszak határozta meg, hogyan bánhatok majd mindazzal, ami később az utamba kerül - vagy aminek útjába kerülök. Sárospatakon, kollégistaként végeztem el a gimnáziumot. Az ottani évek égették belém: miként kell bánnunk a lehetőségeinkkel és saját magunkkal. Ezután Debrecenben a bölcsészkar következett: néhány nagy tanáregyenység példája, az első félig felnőtt betekintés nemzedékek töréseibe, majd 1968-ban a diploma töprengésre készítő papírja. Ettől kezdve Budapesten kerestem a helyemet sokféle állásban, sokféle intézménynél. Külföldön is sokat csavarogtam - hogy észrevehessem azt, amit itthon átéltem. Több mint tíz éve viaskodom az írással. Sok mindenben hiszek, s abban reménykedem, hogy egyszer úgy valósulnak meg a szándékaim, ahogyan akarom.” Az idézett önvallomás Kurucz Gyula *Kicsi nagyvilág* (1978) című regényének borítóján olvasható.

A *Nohát meséljünk* (1970) még a szökeresés állapotát mutatja. Kuruczban erősebb a szólni vágyás, mint a megformálás igényessége. A kötetnek már a címe is jelzi az egész alapgondolatát: megkísérelhetjük a mesébe való menekülést, de a valóság nem tűri a mesét. Valószínű, hogy a szerző is önkifejezési kísérletnek szánta, ezért tűnik annyira megszerkesztettnek a gondolat és a megfogalmazás szintjein is.

Az első kötet után újabb kísérlet: a novella.

A *Mákszem Hölgy* (1974.) nosztalgiákat fogalmaz meg a modern prózairodalom formai újításait is felhasználva. Néhány írása határozottan mutatja Kurucz erőfeszítéseit, hogy az élményanyagot a műfaj követelményei szerint megragadja. A ködfaragó (1976) tehetséges fiatalembere önmagára támaszkodva kísérli meg a már-már lehetetlent: filmrendező lesz. A hosszú út első állomása a betanított munkáslét. A regény azzal a nem lebecsülhető tanulással szolgál, hogy egy hős elfogadtatásához az életanyag alapos ismerete szükséges...

Ebben a művében indul el Kurucz részéről az alkotói szándék, hogy hőseit szembesíti a múltjukkal, ezáltal arra kényszeríti őket, hogy annak alapos megismerésével, elemzésével a jelenben önmagukra találjanak. A ködfaragó ennek a módszertani megoldásnak első terméke, az eljárás eredményeit következő regényében a *Négy csend között a hallgatás* (1977) címűben figyelhetjük meg.

Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy Kurucz ebben a művében egy életérzés meg-rajzolására törekedett. A világban való otthonatlanság, az emberi kiteljesedés képtelensége, az erkölcsi meghasonlás többféle változatban jelenik meg regényében. Dr. Bikácsy Ernő fogorvos, a szenvedélyes művészbarát áligazságokkal akarja hitelesíteni elrontott életét. Unatkozó lányai korán észreveszik a hazugságokat, de erejükből csak saját hazugságaik megteremtésére futja.

László Péter a vidéki életforma megszállottja. Számára narkotikum a munka, menekülés életének bezártsága elől. A látszólagos idill Mária magatartásában mutatja meg igazi arcát. Az asszonyt magánya, életének örömtelensége teljesen felőrölték már, csak nagy fegyelemmel tud uralkodni magán.

Szalla Zoltán osztályvezető egyik megyei székhelyünk tanácsán dolgozik. A regény „főhősei” közül talán az ő élete a leginkább tartalmatlan, kiüresedett. Tudatában van roncsvoltának, önmaga silányságának, de hiányzik belőle a változtatás bátorsága. Beilleszkedett a többi hasonszórú közé, fel-feltörő vágyait születésük pillanatában elnyomja.

S ide tartozik Galóczi Zoltán arcképfestő is, aki önmaga elől menekül. A vándorló rajztanár otthagyta a tanítást, s portré festésből tartja el magát. Olyan életformát kényszerít magára, amelyet nem szeret. Jelzi ezt szótlanysága, magánykeresése. Valaminek a hiányától szenved, úgyszólván céltalanul sodródik az országban. Állandóan úton van, de mindig félúton tartózkodik. Nincs se ott, se itt. Átmeneti élet az övé.

Kurucz modern lélekábrázolási eszközökkel él. Ahogyan előrevezeti a cselekményt, úgy teljesedik ki, Galóczi Zoltán múltja. A regény végére kiderül, hogy egyetlen hőse van a történetnek: ő. De micsoda hős? A dolog tragikuma éppen az, hogy miközben portrékat készít, akkor sem tud megfeledezni önmagáról. Lényegében párhuzamosan fut a jelene és a múltja. S a múltjához erősebben kötődik, mint a jelen bármilyen érdekességű élményéhez. Ezért van az, hogy portréi nem sikerülnek igazán. Csak dr. Bikácsy Ernő van megelégedve munkájával.

A második vegyes érzelmeket kelt s a harmadik el sem készül. Kuruczot is jobban foglalkoztatja hősének múltja (illetve az, ahogyan ez rátelepszik jelenére), mint maga a karakter megrajzolása. Ezért Galóczi Zoltán nem is arcképfestő igazán, hanem riporter. Különösen érzékelhető ez a második történetben (amelyben egy önálló regény témája is lappang.) László Péter portréja a regény legterjedelmesebb része. Kurucz hősének társadalmi útját (múltját) is megrajzolja. Ám a falu történelmének a felidézése, a zsidóüldözések körülményeinek a tárgyalása szervesen illeszkedik az alaptémához. Nem magyaráz meg semmit László Péter egyéniségéből. Az orvos konok tenniakarását nem érezzük eléggé hitelesnek, őszintének. Sokkal inkább emberi az asszony visszafojtott szerelemvágya, Kurucz - olykor hűvösen kopogó - kérdései mintha részvéttelenül járnak körül ennek az emberi tragédiának az okait. A kérdésekkel egyébként is baj van. Nagyon gyakran közhelyesek, nem viszik előre sem a cselekményt, sem a portré megrajzolását, kialakulását.

A regény utolsó portréja önarckép. Kiderül, hogy nem lehet a múlt elől menekülni, s a Bibi-élményt is el kell raktározni a megfelelő helyre, meg kell tanulni együtt élni vele. Galóczi Zoltán számára Bibi a nagy szerelem. De Bibi meghal. (Haláláról semmit sem tudunk). S Galóczit az önvád mardossa, nem tud szembenézni a tényekkel. Megpróbál elmenekülni. Ez a magatartás rokonítja őt a regény többi figurájával. Egyikük sem képes konzekvensen szembenézni a múlttal és a jellel, mert az önvizsgálat elmarasztaló ítélettel járna. Ez a hiány a magyarázata annak, hogy elmarad a regény végén a katartikus élmény. Galóczi visszatér a tanítványai közé, ahol igazán jól érezte magát. De nem vagyunk biztosak benne, hogy a gondjai egycsapásra megoldódtak volna.

Kurucznak széteséssel fenyegető regényszerkezetét sikerül megóvnia. Galóczi Zoltán pszichológiai rajza van annyira sikeres, hogy összetartja a szétfutó szálakat. Ez a rajz elsősorban a Bibivel való kapcsolat felidézésében válik élővé, sokoldalúvá, a portréfestő alakjában sok a klisészerű vonás, felületesség. A regény mindenképpen előrelépés Kurucz alkotói pályáján. Valóságanyag és a kifejezés tömörítése további eredményekhez vezethet.

A Négy csend között a hallgatás című regénynél homogénebb szerkezetű a *Kicsi nagyvilág* (1978). Kurucz szándéka szerint a magyar történelem közelmúltját faggatja. Hogyan élt, változott a magyar falu az elmúlt huszonöt év alatt? A terjedelmes regény főhőse Baka Imre, egy korán apját veszített kisfiú. A regény voltaképpen az ő eszmélkedéséről szól, tizennyolc éves koráig. A négyéves kisfiú rokonokhoz kerül, mivel édesanyját méltatlannak tartják a szülői szerepre. Ideális körülmények között nevelkedik, szeretet veszi körül. Nem lesz belőle - a szó megszokott értelmében - sérült gyermek. Csöndessége, magányossága mögött inkább az öröklött tulajdonságokat sejthetjük mint a lelki trauma hatását. A városi gimnáziumba kerülve fedezi csak fel magán a „falusias” vonásokat, s ez mindaddig zavarja, amíg új értékeket nem talál, illetve ki nem ábrándul a városi életből. Kamaszévei nem hoznak nehezebb megpróbáltatásokat, mint mások számára. Baka Imre alig nő az átlag fölé, hiányzik belőle az önelemzés, önértékelés képessége. Legfeljebb - tudatlanul, tudatosan - kiemelkedni akar, a benne lévő kisebbségi érzést szeretné megszüntetni. Kurucz korábbi műveitől eltérően sokoldalú jellemrajzra törekszik.

A megvalósításra minden lehetősége adott: olyan közegből merít, amelynek az ismerete nyilvánvaló. Baka Imre élményei sok szállal kapcsolódhatnak az író élményeihez. Igazolja ezt a gyakran átforrósodott mesélés, a természeti környezet önfeledt leírása. De Kurucz gyakran elvész a részletekben, nem válogat lényeges és lényegtelen között. Baka Imre jellemfejlődése ezért elnagyoltnak tűnik, bármennyire is hitelesítik részletmozzanatok. A baj azonban nem az árnyaltságra való törekvéssel van. Azzal, hogy az olvasó a kisfiú életének úgyszólván minden mozzanatáról értesül, az alapkoncepciót érintő veszély jön létre. Kurucz írja könyvéről: „... a gyermek szemével igyekszem megjeleníteni egy falu és egy kisváros negyedszázadának mozgásait, változásait.”

A Baka Imre tudatán átszűrt világ alapvetően más a történelmi valóságnál. A gyermek tudata szükségszerűen szegényit, hiszen kívül esnek rajta a megítélés bizonyosabb támpontjai. Nem sokat vehet észre a külvilágból, az objektivitás helyére a szubjektivitás tolakszik. Az anyag természete ellenáll az írói szándéknak: a társadalmi mozgások, a falu és a város életét egyaránt átalakító események a háttérben maradnak. Hiányzik a történelmi közegbe ágyazottság, a kitapintható mozgások, változások megragadása. Még az 1956-os ellenforradalom is - mint a távoli harangszó - tompítottan érkezik el Baka Imréhez.

Feltétlen erénye a regénynek, hogy benne egyre érettebben nyilvánul meg Kurucz Gyula stílusa. Elsősorban a falusi életforma és környezet nyelvi megjelenítését dicsérhetjük, de érzékelhető a törekvés a fegyelmezettebb fogalmazásra is.

1970-71-ben született, de többszöri átdolgozás után csak 1978-ban jelent meg az *Összezárva* című regény. „Ma is magaménak érzem sok tanáremlékből összeálló hősét, Sára Béla középiskolai tanárt s alapmagatartását: olyan személyiség célját, vágyát, aki önmagának felel tetteiért, mert ebben már bennefoglaltatik a társadalom iránti felelősség is” - írta munkájáról Kurucz Gyula.

Sára Béla valóban össze van zárva a múltjával, a jelenével, hibáival és erényeivel, enerváltságával és feltámadó tenniakarással. Mintha az egész négy fejezetre osztott regény egyetlen belső monológ lenne. Kurucz középiskolai tanár hőse harminchat éves, abban a korban van, amikor szükségszerűen vissza kell tekintenie addigi életére, tevékenységére, céljaira, szándékaira és azok megvalósulására. Az, hogy szkeptikus életútja iránt, a környezetéhez való viszonya jelzi igazán. Voltaképpen a világból való kioldottság állapotában találkozunk vele, a meghasonlottság sokféle irányban „kiteljesedhető” pillanataiban. Olyan ember, mint Kurucz regényhősei általában mint a Négy csend között a hallgatás Galóczi Zoltánja. Sára a meg nem értettség közegében mozog, egy ellenséges világ veszi körül. Bármennyire is méltányoljuk a szerző

megjegyzését hőséről, Sára alakjában kevésbé lelhetők fel azok a vonások, amelyekkel Kurucz fel akarta ruházni őt. Leginkább a társadalom iránti felelősséget hiányoljuk belőle, hiszen Sára úgyszólván teljesen elszigeteli magát, kapcsolatteremtési kísérletei kudarcot vallanak. Egy lelki krízis után megkísérli, hogy legalább a gondolat szintjén megpróbálja újrendezni magában a világot. Ez a folyamat két időszakban zajlik. A gyerekkor világában értékek után kutat, nem sok eredménnyel, illetve a felnőtt lélekállapot magyarázata után nyomoz - bizonytalan sejtés az eredmény. A jelen kényszerű fizikai megpróbáltatása csak fokozza Sárában a feszültséget, hiszen nem nyújtja azt, amire szándéka szerint várt volna. A regény zárófejezete a tanár viaskodásának eredményéről számol be. Érdemes ebből szó szerint idézni egy részletet: „Meghalsz, nyomtalanul, előbb-utóbb mindenképpen nyomtalanul. Mindent tudni kellene: gyilkolni, nőnek lenni, ismerni a homoszexualitást - minden határt ismerni kellene. Nem a tagadás, semmiképp sem a tagadás, hanem, hogy... Ott van a gyerekkorod. Akkor semmiképp sem „pozitív” és „negatív” élményeket éltél. Ez dönti el? Persze, hiszen egyébként könnyű lenne. A mindegyekig - önmagukban - nagyon könnyű lenne eljutni, bár már az is valami. A mindegy: tudni, hogy nem váltod meg a világot, de még magadat sem. A mindegy: hogy a végem a kikerülhetetlen elmúlás. A mindegy: senki nem kérhet számon, míg idegen rend alapján teszi... Nem mindegy: Ha számon kérnek mások ott, ahol az értékek, a türelem és az önismeret már a helyén van... Mindegy - mert határtalanul kicsi vagy. Határokkal vagy kicsi. Ha tudod a határaidat. Mégis túl egyszerűek a mindegyek - előbb juthatok el hozzájuk, mint az ismerethez, de kellenek a mindegyek: azok az alapok, hogy továbbmenj, hiszen az arányokat is csak saját arányaimat tisztázva... A mindegy: hogy kevés vagy egyedül bármihez, ami túlterjed magadon. Alapok: hogy arányaidat tisztázva - arányítani tudván - az arányokon belüli, a valóban fontos dolgokra kezdj figyelni, amiknek a törvényeit megismerve - megismerve? ... Amiknek a törvényei lehetséges megismerésében erőd szerint a legmesszebbre jutva - útközben már nem építhetsz - magadon kívül is. Aztán ... megkísérlelhetem megismerni a környezetemet... A fajtámat. Az egyetlen lehetséges magyarájaimat. Csakis a mindegyek után.

De nem leszel nő, nem gyilkolsz..., nem ismered meg a homoszexualitást. Mindig csak a saját korlátaidat.” (234-235. o.)

Ezek az - olykor kínosan megszerkesztett - filozófiai fejtegetések azzal a konklúzióval zárulnak, hogy az ember nyomtalanul eltűnik az életből. Bizonytalan sejtés csupán, hogy a közösség megismerése vezethet a benne való feloldáshoz.

Csupa feltételesség, óvatosság. Mutatják ezt a félbemaradt mondatok, a három ponttal jelzett megtorpanások, elhallgatások, a bátortalan kérdések.

Nem hisszük, hogy a koncentrált szembenézés a múlttal és a jelennel lényeges eredményekkel járt. A visszaérkező család várhatóan változatlan viszonylatokba kényszeríti Sára Bélát. Úgy érezzük, hogy Kurucznak nem sikerült tisztáznia ennek a jellemfejlődésnek a lényeges pontjait, állomásait. Illetve a szándék feloldódik a regény modern struktúrájában. Ebben az újszerű kompozícióban két jellegzetes sajátosság azonnal feltűnik. Az egyik az élőbeszéd és a gondolat tipográfiai is érzékeltetett párhuzamossága. Ez a valóságnak teljesen megfelelő módszer az olvasásban kissé zavar, mivel a gondolatot megszakítja a hangos beszéd, s a belső, néma meditáció néhány sorral lejjebb folytatódik egy mondaton belül. A másik az időszakok gyakori váltogatása. Egymásra rétegződik a múlt és a jelen, pillanatnyi élmények asszociáció-sorokat indítanak el.

Ezzel a módszerrel a regény mozaikszerűvé válik, gondolati ereje megtörik. Úgy véljük, hogy ez a legfőbb oka annak, hogy nem tudjuk meg Sára Béláról honnan indult és hová érkezik. Ez a szerkesztési koncepció fokozza Sára egyéniségének „szétszórtságát”. Nem arról van szó, hogy

magát a módszert kifogásolnánk. Meggyőződésünk, hogy ebben az esetben a hagyományos lélekelemző-feltáró megközelítés eredményesebb lett volna.

Az értékelő olvasói tudat számára sok esetben rejtve maradnak a főhős cselekvésének okai; Sára sodródó embernek tűnik, akinek a magatartása, céljai, eredményei, kudarcai nem ajándékoznak meg az önmagukra ismerés élményével.

1981-ben jelent meg *Léggömbhuszárok* című regénye. A „fülszöveg” szerint „mind szerkezeti, mind gondolati szempontból szintézist jelent Kurucz Gyula eddigi pályáján: művészi összefoglalását mindannak, ami az író műveinek tanúsága szerint foglalkoztatja. Nevezetesen: azok a torzulás veszélyének kitett társadalomlélektani folyamatok, amelyek intézményes kontrollja csak a diagnózis felvételének fokáig jut el.”

Kurucz Gyula eddigi műveit két vonulatba helyezi el. Az egyik egy realista irány. Ebbe a vonulatba tartozik *A ködfaragó, a Négy csend között a hallgatás, a Kicsi nagyvilág*. (Ezeket az író kevés rétegűnek érzi, elégedetlen velük. Lásd. *Kelet-Magyarország* 1981. július 5.) A másik vonulatba tartozik a többi mű: *Nohát meséljünk, a Mákszem Hölgy, Összezárva, Léggömbhuszárok*. Ezekben az alkotó fantázia dominál.

A Léggömbhuszárok a pálya eddig megjelent írásainak - főként a második vonulattól - gondolatait, világképét fogalmazza meg újból. A regény hőse önmagát keresi e széthullással fenyegető világban. Szó szerinti azonosságokat találunk a Léggömbhuszárokban és a Szeretek, tehát voltam. (Pl. 67.o -96.o., ill. 65.- 91.o.)

Utolsó regényének - *A veszett ember* - cselekménye néhány mondatban összefoglalható: a főhős egy erdei séta során veszett róka által széttépett bagolytetemet érint. Felsérti a kezét, de - jóllehet tisztában van a veszéllyel - a rohanó élet, s a maga mulatsága elszalasztja az orvosi vizsgálatot. Amikor mégis rászánja magát, már késő, vérében kimutatták a lyssavírust. Többé nem jöhet ki a kórházból. Elkülönített kórteremben várja a halált.

Kurucz Gyula regénye főhősének utolsó napjairól szól. „Mindenki megúszhatja az életét szembesítés, szembesülés nélkül. Végtelenül kétes értékű szabadság korában élünk.

De egyszer valami véletlenül mégis élénk robbantja mindazt, amiért addig nem kellett felelőnünk. Ilyenkor politikai tetteinktől szerelmeinkig minden hirtelen fontossá, életfontosságúvá válik.

Mondjuk, a halálos fenyegetéssel szemben” írja könyvéről Kurucz Gyula. A főhős kíméletlen logikával szembenéz megélt negyvenegy évével. Értelmiségi pályát futott be, megalkuvások nélküli életet. Váltakozó helyszínű tanulmányok, egyetemi diploma, tanárkodás, fegyelmi, elbocsátás. Végül a tolmácsolás maradt, amelyben kiteljesedhetett ez a fegyelmezett lélek. A házasság sem kínálta a felhőtlen örömeket.

Eleve vesztesként indultak. Minden lépésnél a dörzsöltekkel, a gazdagokkal, a kivételezettekkel, a butákkal, a harácsolókkal hasonlították össze magukat, de végül mégsem engedtek: nem törleszkedtek, nem csaltak, nem tompultak el, nem adták lejjebb! És soha, soha nem bántották egymást! Az öröm, a boldogság (ha ez fogalmi szinten meghatározható), a két lélek egyáltalán lehetséges illeszkedésének megvalósulása, mindez érthetővé teszi, hogy Kurucz hőse nem akarja Titit haldoklásának látványával meggyötörni, illetve hogy az utolsó pillanatban „megcsalta magát az erősebb vággyal”: nem igaz, hogy ne legyen joga még egyszer, még egyetlen egyszer látni, magához ölelni Titit!”

Kurucz regénye nemcsak erről az érzelmi elkötelezettségről szól - sőt elsősorban nem erről! - hanem a megélt történelemről is. Az apához fűződő emlékekben felsejlik az ötvenes évek eleje, az ötvenhatos eseményeket már személyes sorsként éli meg a főhős, egy kisváros gimnáziumában.

ziumában. A konszolidáció időszaka, a hatvanas évek legeleje a nyers szókimondás bizonytalan vállalásával nehezíti az elképzelt út bejárását.

Kurucz Gyula érezhetően szereti hőseit. Tetten érhető ez a jellemábrázolás túlzásaiban (nagy szabású figura, tiszta, következetes, kissé romantikusan elrajzolt: egyedül áll szemben a világgal), a gyermeki táj költői szépségű rajzában („Kirohanna mezítláb a fűbe, el egészen a Felső-Tisza-vidék ősz hajú, református parasztjaihoz. Azok tiszta tekintete talán átmosná a vérért, addig fojtogatná az átkozott Negritesteket, míg kiköpik a vírust. Elveszik tőle a napot, a vidéket, elveszik a Tisza fűzéseit, a holtágakat, a szederrel benőtt nyárfaerdőket... Lehunyt szemhéja mögött színeket, fát, rekettyést lát, Bereg vármegye maradékának ligeteit, a lónyai határt, ahol az öregek még számon tartják azt a hat hold földet, ami Ugocsa vármegyéből idehaza rekedt.”) azokban az írói reflexiókban, amelyek publicisztikai jellegüknel fogva szépírói alkotásban rátelepszene az epikus anyagra. Ennek egyik következménye, hogy Kurucz lemond a helyzetteremtésről, a dialógusokról, a cselekvést (cselekedtetést) átveszi az írói közlés. A könyv publicisztikai részei izgalmasak, érdekesek. Bennük van az író összetett látásra biztató igényessége és fegyelme.

A veszett ember c. regény stílusa hozzásegít a világkép megértéséhez. Ez a stílus árnyalatokban gazdag, helyenként költői érzékenységgű, de mindvégig a józanságra apellál. „Könnyen feledjük - írja Kurucz -, hogy minden tettünk mögött ott bujkál egy elveszőben lévő fogalom: az erkölcs, s hogy ezt éppen tetteink révén, minden lépésünkkel tehetnénk a saját erkölcsünké. Így válunk azokká, akik évtizedeken át voltak, hazudtak, meghátráltak, elárulták társaikat és a hitüket. Vagy éppen átgondolt, felelős lépéseikkel váltak önmagukká.”

Ez utóbbit teszi Kurucz Gyula főhőse is.

Úgy véljük, hogy Kurucz Gyula eddig megjelent könyvei feljogosítanak néhány általánosan érvényesnek tartott gondolat megfogalmazására.

Kurucz elsősorban regényíró. A novella terjedelme kevés számára ahhoz, hogy figuráit, az élet-helyzetet „körüljárja”. Hősei elégedetlenek, meghasonlottak, jobb sorsa érdemesek, gondjaik megértetéséhez, igazságuk elfogadtatásához nagyobb terjedelemre van szükség. Regényhősei értelmiségi pályákon dolgoznak (*A ködfaragó*, *Négy csend között a hallgatás*, *Összezárva*, *A veszett ember* vagy afelé mozognak (*Kicsi nagyvilág*).

Közös jellemzőjük az önmegvalósításra való képtelenség, sóvárgás a külső-belső harmónia után (*Négy csend között a hallgatás*, *Összezárva*).

Kurucz első kötete óta kísérletezik. Ez elsősorban a kifejezőbb forma keresésében nyilvánul meg. A parabolától a realista igényű regényig ível ez a kísérletezés.

Úgy érezzük, hogy bármennyire is szabadulni akar a realista hagyományoktól, szemlélete, valóságfeltáró logikája leginkább azzal rokon. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk: a modern próza eredményeit beépítve, azzal gazdagodva a realista világképű, igényű regény alkalmas igazán arra, hogy Kurucz Gyula élményvilágának magabazárója legyen. S ennek a szükségszerűségnek a következetes, fegyelmezett érvényre juttatása vezet majd el egyszer egy minden ízében eredeti, kimunkált, a magyar irodalmat maradandó értékekkel gazdagító regényhez.

A valóság tükörcserepei (*Osztóján Béla portréja*)

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a cigányság felé *Bari Károly* emlékezetes indulása óta (*Holtak arca fölé, 1970*) fordul megkülönböztetett figyelem. Bari első kötete rövid idő alatt második kiadásban is elfogyott, több nyelven megjelent. Az érettségi előtt álló fiatalember egycsapásra a magyar költészet élvonalába emelkedett. Lázasan kavargó képei, eredeti világlátásról tanúskodó metaforái Rimbaud-i tehetséget sejtettek.

Az érdeklődés újabb alkotók (és alkotások) színrelépését segítette. *Lakatos Menyhért* Füstös Képek című regényében a cigányság életútjának megrajzolására törekedett. Műve némiképp egzotikusnak láttatja ezt a népcsoportot, amelynek világképében a valóság és a költészet sajátos módon keveredik. Lakatos hajlik afelé, hogy új mitológiát teremtsen, komor fenségű színekkel fesse a cigányság sorsának tragikus eseményeit, s felfokozott életörömet tulajdonítson az élet hétköznapi (de nem jelentéktelen) dolgainak.

Ez a - kissé romantikusan elrajzolt - világkép jelenik meg *Péli Tamás* hatalmas tiszadobi pannóján is. Az élet és a gyász színei dominálnak az alkotáson, a szélsőségek szorításában élő ember mindennapjairól nem szól a művész.

Bari Károly első jelentkezése azzal a reménnyel is kecsegtetett, hogy a magyar irodalom végre birtokába veheti azt a - jórészt szóbeliségben rejtőzködő - cigány népköltészetet, amelynek nagyságát csak sejteni lehetett, lehet. Több válogatás, antológia után az 1985-ös könyvhéten látott napvilágot egy gazdag gyűjtemény *Tűzpiros kígyócska* címmel. A cigány népköltészet különböző típusú alkotásait Bari Károly válogatta és fordította. Bevezető tanulmánya kitűnően segíti a tájékozódást ebben a különös világban. A kötetet jól válogatott fotóanyag és a cigány világképet megmutató színes illusztrációk (Bari Károly alkotásai) teszik még gazdagabbá.

A csengeri születésű *Osztóján Béla* azok közé tartozik, akik szinte elkötelezettséggel vállalják a cigányság sorsának, helyzetének a bemutatását. Először verseivel hívta fel magára a figyelmet. Eddig megjelent két kötete (*Halak a fekete citerában, 1981; Hóesés hűségben, 1983*) határozott arcélük, saját nyelvű, öntörvényű alkotót mutatnak. Prózai jelentkezései arra figyelmeztetnek, hogy érdemes őt novellistaként, regényíróként számontartani. A *Nincs itthon az Isten* négy novellát (vagy a kisregényhez közelítő elbeszélést) tartalmaz.

Osztóján Béla élményvilága sok szállal kapcsolódik a gyermekkorba. Nem véletlen, hogy *Gabriel Garcia Marquez*t idézi, aki azt mondja: az emberrel nyolcéves korig minden igazán fontos megtörténik. Az ember „ha a mesék hitét és a költészet emberségét nem képes magában felnőtt koráig és haláláig megőrizni - írja Osztóján -, minden, amit életében csinál, hazugság, szemfényvesztés, feketemágia, amibe előbb-utóbb belehal nemcsak ő, de a legkorszerűbbnek hitt társadalom is.” A *Halak a fekete citerában* „fülszövegéből” vett gondolatsor világosan arra utal, hogy a gyermekkor emlékei megtarthatják, megővhatják a felnőttét.

Osztóján elbeszéléseinek életanyaga ebből a korai időszakból való. A *Nincs itthon az Isten* című kötet hangulati, szemléleti felütését meghatározza a Pál apostoltól való mottó: „Mindenfelől szorongatnak, de össze nem szorítanak, (Kétségeskedünk, de kétségbe nem esünk.) Üldözést szenvedünk, de elhagyottak nem vagyunk) földre terítenek, de el nem pusztulunk.”

Osztóján Béla novelláinak közös vonása, hogy a cigányság életének sötétebb oldalait mutatják be. Tárgyilagos fényképfelvételek ezek, a képeket készítő személyes részvéte, vagy megrendültsége nélkül.

Hősei nagyon gyakran testileg vagy lelkileg megnyomorított emberek (*Isten teremtett országa, A halállal egy fedél alatt*), akiket már teljesen maga alá gyűrt az élet, mint a kötényítő írás bicikli őré, vagy a címadó novella Istenkéjét. Ez utóbbi hősnője, az ősz hajú Viloja, családjára emlékezve a cigánysorsot is idézi: „Talán éppen most üti el őket egy autó, egy villamos, látta a kisebbeket, akik néhanapján még haza- hazalátogatnak hétvégeken, akik éppen most esnek a vonat kerekei alá, akik alatt éppen most szakad le valahol az emelet, elkapja a karjukat a gép, meglepi őket valami gyógyíthatatlan kór, sorsuk mostanra való jobbra fordulása miatt is ne szaladhatna szerencsétlenségbe, amikor maguk mögé tekintve nem látnak, nem láthatnak mást, csak pusztulást, olyat, ami egyenes testvére annak, amit átoknak hívnak, ami ki tudja, mióta ül már ezen a beláthatatlan sorsú családon, ó, hát dehogyis van itt szó kiválasztottságról, dehogyis van itt szó Isten kegyelméről.”

Tekintsük át Osztóján hőseit! Begős Vincéné maga gondoskodik népes családjáról, mert a férje börtönben ül. A nyomorék bicikliőr ezt kihasználva megvásárolja Viktória testét. Az asszony áldott állapotba kerül, a kétségbeesés görcsbe szorítja a szívét. Szilveszter éjszakán farkasokkal találkozik a Szamos-hídon. Előveszi hegedűjét, el kezd vele játszani, s a farkasok nem bántják. (*Isten teremtett országa*) Gereben Béla pesti munkahelyén lett nyomorék. De anyja gyilkosává mégsem ez teszi, hanem az, hogy benne is megjelenik az a kór, amely az asszonyban a háborús élmények nyomán kialakult.

Az elborult elme nem ellenőrzi már a cselekvéseket: az anya először a menyével, majd a fiával, „akar” végezni, de a fia erősebbnek bizonyul. (*A halállal egy fedél alatt*) Tóni, a falu bolondja nem érezhet maradéktalan boldogságot. A csordás unokahúga ugyan igent mondott a budisnak, a házasság mégsem jöhetett létre. Miközben barátjának segített, feledékenységé csaknem végzetes balesetet okozott. A novella látomásos befejezése a falu két bolondjának gyertyafényes útját rajzolja meg. (*Halottak gyertyafényben*)

Istenke szeme előtt lőtték agyon a falu párttitkárát 1956-ban. A halottat megvadult cigánykutyák marcangolták szét. A primitív, vallásos ember epileptikus sokkot kapott, amely haláláig elkísérte. (*Nincs itthon az Isten.*) Osztóján hősei egyfelől a társadalom perifériáján élő emberek, másfelől személyiségük széttöredezett állapotban van. A valóság beemelése Osztóján által alkalmazott módszere, az író valóságismerete s az a tény, hogy hősei szűkebb környezetükben is képtelenek eligazodni, hogy megismerő, értékelő, elemző tevékenységük - biológiai állapotuk következtében - alacsony színvonalú, megkérdőjelezi Osztóján gondolatának teljes körű érvényességét. Nem hiányzik ugyan bizonyos mértékű írói távolságtartás az ábrázolt világ bemutatásakor, de a valóságanyag válogatása lényeges hangsúlyeltolódásokat eredményez. A megnyomorítottság bemutatása - ha olyan művészi szuggesztivitással párosul, mint Osztójáné - felveti a felelősség kérdését is. Az elmúlt évtizedek alatt nem történtek olyan változások a cigányság életében, amelyek szépírói eszközökkel is tetten érhetők és megrajzolhatók? Bizonyára igen. Ha a romantika színezi ezt a világot, vagy ha az általánosság szintjére emeli az írói ábrázolás a sötét mélyvilágot, egyaránt - szándéka ellenére - torzító arányokat láttat. Nem a szociálpolitikai intézkedések hatását kérjük számon az ábrázoláson, hanem annak a művészi megmutatását, hogy milyen változások zajlottak le a cigányság életmódjában, gondolkodásában, erkölcsében az eltelt évtizedek alatt. Mert, hogy nem csak sötét színekkel lehet festeni ezt a világot, mindennapi tapasztalataink igazolhatják.

A megvalósulás felől nézve a kép sokkal kedvezőbb. Osztóján Béla lírájában fegyelmezett versbeszédű költő. Prózája ugyanerről tanúskodik. Természetes közegben mozog, amikor az élmények epikus megjelenítésére vállalkozik. Ezt a prózát nem terheli a költői „képes” beszéd látomásos indulata, a stílus nem épül a cigány köznyelv fordulataira sem. A „couleur locale” megteremtésén kívül Osztóján mértéktartóan bánik a nyelvi jellegzetességek felhasználásával.

Talán szándékosan is arra törekszik, hogy gondolatmenete világos, egyértelmű legyen, ezért az elbeszélői stílus mindig elkerüli a harsány színeket, a gondolat kacsaringóit.

Az elbeszélések struktúrája a hagyományos építkezést követi. Az idősíkok váltogatása hatásosan segíti a belső feszültség állandósulását. Az elbeszélések *in medias res* kezdete arra utal, hogy a mese, a történet a hallgató számára már ismert lehet, ezért nincs szükség részletező expozíciókra. A novellák leütése nincs csattanóra kihegyezve, az írások azt igénylik, hogy az olvasó tovább gondolja a történetet.

Osztorkán Béla első elbeszéléskötete fontos feladatra vállalkozott. Feltérképezi a cigányság múltját és az ezzel terhes jelent, megmutatni azt, hol tart ez a népcsoport belső viszonyainak alakításában. A kötet címadó novellájában Istenke a következőképpen elmélkedik: „Azt azért mégis hidd el nékem, drága feleségem, szép Vilojám, hogy valamiképpen mégiscsak van remény. Mert akárhogy is volt, meg akárhogy is lesz, a holnapi meg a holnaputáni életre egy cseppet kiválasztottak ám minket is.”

Csak sajnálni lehet, hogy Osztorkán Béla a Nincs itthon az Isten című kötetében kevés mozzanattal hitelesíti Didi János (Istenke) hitét. A történetek azt sugallják, hogy csak kívülről érkezhetsz segítség ennek a világnak a megváltoztatása érdekében, a sorsukat elvállalók belülről nem képesek (vagy eszükbe se jut) helyzetükön változtatni.

Kellems megglepetés az írónak a prózában való jártassága, ennek szívből örülünk, de világképével teljes mértékben azonosulni nem tudunk.

A némaság könyve után (Bari Károly költészetéről)

„Mert ki tudja a világot a mélység hangján,
nem törvénykezhetsz fölötté a csönd.”

(Ének)

Bari Károly emlékezetes indulása (*Holtak arca fölé*, 1970) azzal a reménnyel is kecsegtetett, hogy a magyar irodalom végre birtokba veheti azt a - jórészt szóbeliségben rejtőzködő - cigány költészetet, amelynek gazdagságát csak sejteni lehetett, lehet. A kötet zajos sikere egy valóban rendkívüli tehetségű fiatalembert ünnepelt. „Hiszek a költészet ember- s társadalomformáló erejében. Olyan verseket szeretnék írni, amelyek napjaink gondjairól, az emberekről, rólam, az eltitkolt és világ elé tárt vágyainkról, egyszerű örömeinkről, szép virágokról szólnak” - vallotta a tizenhét éves költő.

„Pacsirták fészkelnek nyelvem alatt” - írta egyik korai versében. S valóban. Legelőször a kimondás bátor lendülete lepte meg az olvasókat, a magabiztos költői beszéd, a képalkotás gazdag fantáziája.

A *Holtak arca fölé* Paul Eluard-tól kölcsönzött mottója: „Az leszek aki öl / Vagy az akit ölnek?” arra a költői szándékra utal, amely a világot szélsőségeinek szorításában akarja megmutatni. A fent és lent, a kívül és belül, a mélység és magasság, az igen és nem pillérei között feszülve vallatja Bari önmagát és a világot. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején még érvényes lehetett ez a szándék, a magyar költészetben nagy versek sorát hívta életre, de költőnk indulásakor már jelentkeznek a válság jelei.

Bari Károly második kötetében (*Elfelejtett tüzek*, 1973) tovább építi azt a költői világot, amelynek alapjait az első kötetben lerakta. Erre utal a *Kiss Benedektől* való mottó is: „Szolgál az ének és kiszolgált.”

A harmadik kötetben már redukálódik a cselekvés, a világ birtokba vevésének lendülete megtörik, a fáradtság jelei mutatkoznak. „Eljutottam arra a pontra - írja Bari -, hogy csak a munkám érdekel: csak az írás.” Az a befeléfordulási folyamat, ami nála megfigyelhető, nem független a magyar irodalom egészében lezajlott átrendeződéstől. A cselekvési programok, lehetőségek megrajzolását felváltotta az énvilág elemzése, a nagyon gyakran önmutogató esztétizálás.

Bari Károly költői magányba szorítottságának egyik oka, hogy a cselekvő költészet elszürkülésének, háttérbe szorulásának folyamatát is át kellett élnie. A másik, hogy saját programjának eredményeivel, kudarcaival kellett szembenéznie. Már első jelentkezésekor megfigyelhető, hogy erősen hajlik a vátesz szerepre. Úgy érzi, hogy népének vezetésére hivatott, neki kell az igaz útra irányítania a cigányságot, hogy az eljusson végre az álmodott világba. A „szegénység keserű füstje” fojtogatja ezt a népet, jövőjének boldogságát megérdemli. A *Hegedűk víjjogásából* című vers nosztalgiából építkező világa finoman érzékelteti a visszahúzó és előreleadító mozzanatok. A cigányok közötti élet bensőségesség-élménye, a gyermekkor otthonossága, a „mindenkinél szerelmesebben szerető” anyák, akik elűzik a „némaság fekete madarait”, olyan elemek, amelyeknek megsemmisülését örök hiányként éli át a költő. De éppen a magányban fuldokló tanya képe teszi a fiatal Bari Károly számára is nyilvánvalóvá, hogy tovább kell lépnie:

„visszamennék, visszavágyom / emlékeim közé, hisz oly szépek, / nem tehetem, köt a jövőm.”
S hogy milyennek képzelet a jövőt?

Az első két kötet záróverse egyértelműen fogalmaz: „*mi nem fogunk meghalni, nem repül el tőlünk / lepkék szárnyaira feszített szivárványaival a nyár, / ... vörös tulipánok virítanak szívünk helyén, / bordáink fehér körmei között. / Ökölbe görcsösödött ötágú csillag-ujjaink / világítják meg utunkat jövőnk felé.*” A megszépített, átlényegített múlt, és az elképzelt, remélt jövő között húzódik az alászállásra kényszerítő jelen. S ebben nincs semmi magasztos; gyötrelmes kínokat kínál: kudarcokat, gúnyt, megaláztatást.

A vátesz-szerep gyakorlati próbáiról az *Elfelejtett tüzek* című kötet tudósít először. A költő bejárta a küzdelem, a vereség köreit, úgy tűnik föl, hogy árnyaltabban látja a lehetőségeit a Holtak arca fölé záróversének optimizmusát a második kötet címadó versében megfogalmazott kétségekkel. Tragikus képekben láttatja a pusztulást, festi az elképzelt jövőt: a cigányság sorsa megpecsételődött, „kifosztott sorsa ellobog”, s holtért az ének semmit sem tehet. „*Magad vagy, légy erős; hínár-sátrakat sző a tó!*” - zárul a küzdelmeket összegző vers.

A népe sorsát sajátjaként megélő költő hamar rádöbben, hogy a keresztre feszülés bátorsága, kínja - önmagában - nem sokat változtat a helyzeten. Mindez lehet emberfeletti, de a változás nem csak a költőn múlik. Ezért „szól ki” *Körmenet* című verséből nagyon is direkt módon: „*véres torokkal üvöltöm a rettenetes / igét: nekünk kell megváltani magunkat, / álmaink világa EZ A VILÁG*” (*Holtak arca fölé*). A második kötet, kissé ugyan szelidültebben még mindig hirdeti a sorsközösség vállalását. Bari rájön - legalábbis a belátás szintjén -, hogy nem csupán egy egzotikusnak látott világ üzenetét kell hoznia magával, ha igazán érvényeset akar mondani. „*Nagy üzenetet viszek: aranypecsétetes levelet címezett / a Mindenségnek szívében egy nép*” - írja egyik versében. De *A némaság* könyvében (1983) már egy olyan népről énekel, „*amely viskói előtt pipacs-kosárcákban / hajnalok történelmét: a harmatcseppeket őrzi, / és söpri az utcákat*” (*A némaság könyve*), eladta a lelkét, mint a mesebeli páva, csak hogy szép tolla legyen. (*A páva története*).

A küldetésszerep fokozatos elszürkülése arra figyelmeztet, hogy a cigányközösség sorsának, múltjának, jelenének felvállalása szimpatikus költői-emberi attitűd lehet ugyan, de egy cigány mitológia megteremtése, az erkölcsi tisztaság abszolutizálása, a cigánysors alakulásának gyakran csupán külső tényezőkkel való magyarázata tévútra vezet az értük aggódót.

Bari Károly eddig megjelent három kötete alig több mint hetven verset tartalmaz. Mindez legfeljebb a termékenységet minősítheti, az esztétikum felől a kép sokkal kedvezőbb. Bari született költő, természetes eleme a vers. Maga is gyakran idézi a sámán ősoket, a rózsafahagedű birtokosait. Már az első kötet egyik szembetűnő jellegzetessége volt az indulatot hűen követő versbeszéd. A látomásosság, a metaforikus gazdagság, a frissesség erejével ható szemléleti összekapcsolódás a versek feltétlen erényei közé tartoznak. A másik sajátosság a vizualításra való törekvés. Bari Károly tolla nagyon gyakran ecsetté változik: szemléletesen, élénk színekkel dolgozik. (Az *Elfelejtett tüzek* megjelenése után egy évtizedes hallgatás következett. Közben Bari a cigány népköltészet néhány darabját ültette át magyarra, sokat rajzolt, festett. Színes filcrajzaiból és képverseiből 1981-ben a Gödöllői Galéria kiállítást rendezett. Ezeken a lapokon ugyanaz a lázasan kavargó, nyugtalan indulatokat megfogalmazó, a cigány folklór elemeiből építkező világ jelentkezett, mint verseiben.) S végül van ennek a versbeszédnek egy zenei rétege. Így a látomásosság, a vizualitás és a zeneiség Bari Károly verseinek a verbális jelentésen túl a szavakkal nagyon gyakran közvetíthetetlen modulációit is megéreztetik az olvasóval.

Utolsó kötetének vallomása retorikája most is a régi fényében ragyog, de olykor romantikusan túlfűtött, máskor szecessziósan nyugtalan. A túldíszítettség eltakarja a lényegi gondolatokat, gyönyörködött, de nem foglalkoztat. (Kivétel: *A némaság könyve, Száműzetés, Hajnalkötöző*)

Bari költészetében az indulat szerepe az átlagosnál nagyobb. A verset létrehívó szenvedély áthatja a költemények minden ízét: izzik, lángol, lobog. Csak az a baj, hogy az indulat eltakarja az intellektust. Célja érdekében a költő felnagyítja, elrajzolja a megjelenített világot. Ez a dinamika nyújtja meg a verssorokat is, s ez az oka annak, hogy alig van „szabályos” strófákban írt verse. Bari első jelentkezésekor hallatlan képgazdagságával tűnt fel, kitűnően beszélt „metaforául”, s szokatlan volt az az elementáris szenvedély is, amely szinte egyetlen mozdulattal akarta az egész világot birtokba venni. A cigánysors felvállalása tartós programnak indult, de ennek esztétikai megvalósulásához nagyon nehéz volt hozzátenni már a második kötetben, a harmadikban pedig a program eredményessége is megkérdőjeleződött. Mert - s ezt csak gyanítani lehet - a szó éppen azokhoz nem jut el, akikért megszületett.

Bari Károly versei nélkül sápadtabb lenne a magyar költészet. De meg kell értenie: nem csupán egy népcsoport költője, hanem az egész magyarságé. Népben, nemzetben kell gondolkodnia, ha érvényes igazságok kimondására akar vállalkozni. Nem a tehetségét kell bizonyítania, hanem azt a szándékát kell versekké változtatnia, amelyet *A némaság könyvében* megfogalmazott: a létezést, a világot, a sorsot kell pontosan leírnia.

A tanulmányok első változatai:

A szóra birt mindenség (József Attila Ódája)

Szabolcs-Szatmári Szemle, 1980. 2. sz. 53-60.

Az „Óda” elemzése csoportmunkában

Magyartanítás, 1982. 3. sz. 107-114.

Hideg csillagok égnek

Pedagógiai Műhely, Nyíregyháza, 1976. 55-62.

József Attila csillagai

Magyartanítás, 1983. 3. sz. 128-133.

Kis János tragédiája

Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. 2. sz. 80-85.

A tügyi fájdalom csöppje (Móricz: Judith és Eszter)

Pedagógiai Műhely, Nyíregyháza, 1982. 4. sz. 33-38.

Krúdy Gyula: Duna mentén

Pedagógiai Műhely, Nyíregyháza, 1978. 4. sz. 45-54.

A regényíró és a novellista Sipkay Barna

Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 1. sz. 95-100.

A szegények hatalma (Találkozás Váci Mihály verseivel)

Szabolcs-Szatmári Szemle, 1984. 4. sz. 81-84.

Váci Mihály esztétikája

Kritika, 1984. 12. 11-12. In.: Váci Mihály emléknapok, 1984 Nyíregyháza, 1986. 21-30.

Váci Mihály: Mondd, Kedvesem, milyen a tenger?

Pedagógiai Műhely, Nyíregyháza, 1985. 1. sz. 35-40.

A parabolától a realista igényű regényig (Pályaképvázlat Kurucz Gyuláról)

Szabolcs-Szatmári Szemle, 1981. 2. sz. 95-100.

Vizsga előtt és után? (Férfiszemléletű szerelem és a mai magyar regény)

Napjaink, 1988. 2. sz. 29-30.

A némaság könyve után (Gondolatok Bari Károly költészetéről)

Kritika, 1985. 6. sz.